

UiT Norges arktiske universitet

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Venezia-charteret

Kulturminner og bygningsbevaring

Ånhild Carina Helland

Masteroppgave i Kunsthistorie KVI-3900 Juni 2020

Innholdsfortegnelse

1	Kulturminner	7
1.1	Bygningsbevaring	8
1.2	Kort om Venezia-charteret	10
1.3	Tre caser fra tre ulike land	11
1.4	Teoretisk litteratur og tidligere forskning.....	14
2	Venezia charteret.....	17
2.1	Charterets historie.....	18
2.2	De ulike temaene og artiklene i charteret	19
2.3	UNESCO og Verdensarvlisten	23
2.4	Andre chartre	24
3	Glasgow School of Art	29
3.1	Charles Rennie Mackintosh.....	31
3.2	Biblioteket	32
3.3	Hvordan bevarer vi?	33
3.4	Venezia charterets artikler	35
3.5	Bevaring av trebygninger	36
3.6	Resultatet i Glasgow	37
4	Stavanger.....	41
4.1	Eg e fydde på straen, eg.....	42
4.2	Hvem bevarer vi for?.....	45
4.3	Hva vil Stavanger med Gamle Stavanger?	45
4.4	Terrassehagene	47
4.5	Venezia-charterets artikler.....	49
4.6	Hva har skjedd med området etter 1956?	52
5	Carcassonne.....	55

5.1	Viollet-le-Duc	57
5.2	Hva bevarer vi?.....	59
5.3	Viollet-le-Duc som foregangsmann.....	61
6	Ulike steder – like problemer	65
6.1	Verdier	68
6.2	Bevaringsmetoder	68
6.3	Tilrettelegging	70
6.4	Ulike former for bevaring?	74
6.5	Norge som foregangsland.....	76
7	Løsninger?.....	77
7.1	Eldes med verdighet?.....	79
8	Konklusjon?	80
9	Appendix 1:.....	83
9.1	Appendix 2:	87
9.2	Appendix 3	90
9.3	Appendix 4	91
9.4	Bilder:	92
10	Referanser.....	96

Figurliste:

Figur1: Biblioteket før brannen Fotograf: Gerald Blaikie

<http://www.scotcities.com/mackintosh/gsa.htm>

Lastet: 01.06.20

Figur 2: Biblioteket etter brannen Fotograf: Jeff J Mitchell/Getty Lastet: 01.06.20

<http://www.theguardian.com/education/2014/nov/18/archaeologists-dig-into-mackintosh-library>

Fotograf: Ånhild Carina Helland

Figur 3: Fra Mellom Straen

Figur 4: Rosenbergbakken 3

Figur 5: Nedre Strandgate 78

Figur 6: La Cité, murene sett mot vest

Figur 7: Slottet og murene sett mot nord

Figur 8: Porte Narbonnaise

Forord

Dette har vært en eventyrlig reise, og jeg vil gjerne få takke dem som har vært med meg på turen: Takk til alle på Kunsthistorie ved Universitetet i Tromsø! En spesiell takk til min dyktige veileder professor Elin Haugdal, og til min medstudent Tone Bjørnsen som kom med tilbud om både vennskap og overnatting i særdeles hyggelig selskap!

Jeg vil også benytte anledningen til å takke de ved Kunsthistorie ved Universitetet i Bergen som hjalp meg til min BA, og ikke minst min medstudent i Bergen, Erik Meling, som gav meg troen på at en godt voksen dame i det hele tatt kunne ta en BA!

Juni 2020

Carina Helland

1 Kulturminner

Begrepet kulturminne favner enkeltstående byggverk så vel som områder i byer og bygd, der de vitner om en særegen samfunnsform, en betydningsfull utvikling eller en historisk hendelse. Begrepet omfatter ikke bare store, men også beskjedne verk som med tiden har fått en kulturell betydning.

fra Venezia-charteret

De aller fleste kan nok være enig i at det er ting som er mer verdt å ta vare på enn andre, og at man har et ansvar for å overlate disse i rimelig god stand til de generasjonene som kommer etter oss. Det kan være monumenter, bygninger eller steder, kanskje også hele byer eller naturområder. Disse kulturminnene er et uttrykk for en felles historie. De er som en felles kunnskapsbank, enten det nå er de små minnene på det lokale plan, eller det er de helt store monumentene som forteller om historien til et land eller et imperium, og har på den måten også en funksjon i opplæringen av nye generasjoner. Dette gjelder også for arkitekturen, for både bygningene og miljøene knyttet til disse, enten man snakker om stavkirker eller Bryggen i Bergen, eller går ut av Norge og nevner eksempler som alt fra byen Venezia og *Palazzo Vecchio* i Firenze, til Gaudis *Casa Mila* i Barcelona. "Det europeiske kulturarvåret" i 2018 hadde søkelys på kulturminner, og det kan være passende å se litt på hvordan denne arven tas vare på. Fordi dette er et veldig stort felt, har jeg valgt å fokusere på den delen som handler om arkitektur og bygningsbevaring, som også faller inn under faget kunsthistorie. Problemet består ofte i å finne ut hvordan man ønsker at denne bevaringen skal gjøre. Hvem skal bestemme hva som skal vernes, hvordan det skal gjøres og ikke minst hvem skal betale for det hele. Alt for ofte er det politikere og pengene som styrer dette, noe som kanskje ikke alltid er like vellykket. Det innledende sitatet er hentet fra Venezia-charteret, og jeg har valgt å bruke Venezia-charteret med sine 16 artikler, for å ha et utgangspunkt for å kunne vurdere hva som blir gjort, eller kanskje ikke blir gjort i arbeidet med bevaring av bygninger og miljøer.

Venezia-charteret ble satt sammen og underskrevet i 1964. Det var ICCROM (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property), med medlemmer fra 61 ulike land som stod bak charteret. Året etter, i 1965 dannet de også

organisasjonen ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) som skulle forvalte charteret. Det består av 16 artikler fordelt på 6 ulike temaer, som skal fungere som retningslinjer i forbindelse med arbeidet med bevaring av kulturminner, både i form av monumenter og steder. Dette er hovedsakelig ment som en diskusjon av charteret, og hvordan de ulike artiklene blir brukt eller ikke blir brukt. Jeg vil bruke tre ulike caser for å vise hvordan bevaringsarbeid fungerer i praksis, og så diskutere hvordan Venezia-charterets artikler passer inn i dette. Casene er valgt ut fra at de representerer ulike sider ved bevaringsarbeidet, og ulike problemer man må ta stilling til, også om man tar Venezia-charteret i betraktning. Casene er fra ulike land, har ulike eierforhold og har ulik vernestatus. De har likevel en del fellestrekk, som jeg forsøker å få fram ved at jeg har valgt å sette søkelys på spørsmål omkring *hva* man velger å bevare, *for hvem* og *hvordan* man gjør dette. Litt av bakgrunnen er blant annet diskusjonene som har oppstått omkring store turisttilstrømninger til historiske byer, skader som følge av for eksempel branner, slik som da bildene av brannen i *Notre Dame* i Paris i 2019 skapte dramatiske avisforsider rundt om i verden, men også om de litt mindre dramatiske, men likevel problematiske forholdene rundt bevaring og vedlikehold av kulturminner.

1.1 Bygningsbevaring

Bygningsbevaring ble et tema i Norge på 1800-tallet, i en tid da veldig mye av den gamle arkitekturen forsvant. Blant de første forkjemperne for bevaring av stavkirker og annen arkitektur var kunstneren J. C. Dahl (1788 – 1857). Einar Wexelsen har trukket fram eksempler fra korrespondansen mellom Dahl og hans venn Andreas Faye (1802 – 1869), der belyses deler av de tidligste arbeidene med vern sammen med den økende interessen for norsk historie.¹ Dette utviklet seg og Norge har i dag et eget lovverk – Lov om kulturminner, eller kulturminneloven som den også kalles. Loven trådte i kraft i 1979 og den forvaltes i dag av Klima- og miljødepartementet.² Riksantikvaren er den som har hovedansvaret for å håndheve

---

¹ Wexelsen, Einar. "Trek fra fortidsvernets eldste historie i Norge". I *Pionerer i arkitekturvern*, red. S. T. Madsen (Oslo: Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1975) s. 43-62

² Lov om kulturminner (1979) <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50> lastet 21.05.20

regelverket, men avslag eller tvistesaker kan sendes til departementet for behandling. Arne Lie Christensen er norsk kulturhistoriker som i 2011 ga ut boken *Kunsten å bevare*. Christensen går i sin bok³ gjennom den historiske utviklingen av bevaringsarbeidet i Norge, fra dannelsen av Fortidsminneforeningen og J. C. Dahl og fram til dagens lovverk. I boken har han også tatt med noen av de definisjonene som har blitt brukt på begrepet "kulturminner", i tillegg til noen nyttige kommentarer angående forskjellen mellom "kulturminner" og "kulturarv". I Norge har det vært vanlig å bruke uttrykket "kulturminner", mens man i de senere år har oversatt det engelske uttrykket *heritage* og har tatt det i bruk som "kulturarv". Av de ulike kommentarene i boken (s. 192 -193), kommer det frem at "kulturminner" gjerne blir betraktet som et mer verdinøytralt og inkluderende begrep. Jeg har derfor valgt å bruke dette uttrykket der det er naturlig.

Norge har også en avtale med UNESCO, *World Heritage Convention*, som ble ratifisert i 1977, som også forvaltes av Klima- og miljødepartementet, der Norge forplikter seg til å ta vare på kulturminner av nasjonal og internasjonal interesse som får en plass på Verdensarvlista. Bryggen i Bergen var sammen med Bergstaden Røros et av de første stedene i Norge som fikk en slik status, et av de foreløpig siste er industriarvstedene Rjukan-Notodden, som fikk godkjent sin søknad i juli 2015. I 2017 fikk Norge også medlemskap i Verdensarvkomiteen, som varer til 2021. Det velges delegasjoner fra 21 land blant medlemslandene, disse møter så med en gruppe representanter.⁴

Også i andre land i Europa var tanken om bevaring av kulturminner og interessen for den nasjonale historien stigende på 1800-tallet. I Frankrike startet denne prosessen etter revolusjonen i 1789, men restaureringsarbeider var heller ikke et ukjent fenomen før den tid. Utover på 1800-tallet ble det et økende behov for restaurering av ulike monumenter, og en av de mange pådriverne i denne perioden var arkitekten Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc. I

---

³ Christensen, Arne Lie, *Kunsten å bevare – Om kulturminnvern og fortidsinteresse i Norge* (Oslo: Pax Forlag A/S, 2011)

⁴ Riksantikvaren "Verdensarvkomiteen" <https://www.riksantikvaren.no/hvaer/verdensarv/verdensarvkomiteen/>
Lastet: 21.05.20

Storbritannia har ønsket om å bevare felles bygningsarv røtter tilbake til 1800-tallet, og har blitt stadig mer populært, også politisk.

1.2 Kort om Venezia-charteret

Ulike problemstillinger dukker gjerne opp i forbindelse med bevaringsarbeid, og med dem ulike metoder for hvordan man forsøker å løse disse. Venezia-charteret med sine artikler er satt sammen for å kunne fungere som et hjelpemiddel, eller som retningslinjer i slike situasjoner. Denne oppgaven er ment som en case-studie der jeg ved bruk av tre ulike caser - Glasgow School of Art i Skottland, Gamle Stavanger i Norge og Carcassonne i Frankrike, ser på hvordan charteret fungerer i praksis, problemer knyttet til bruken av det, og situasjoner hvor ulike artikler synes å virke selvmotsigende.

Venezia-charteret er nå over 50 år, det ble underskrevet i 1964. Det hadde en forløper, Athen-charteret som ble satt sammen og underskrevet i Athen i oktober 1931, etter en serie møter mellom 120 representanter fra 23 ulike land.⁵ Det kom som en følge av at man etter 1. verdenskrig så et behov for å øke internasjonalt samarbeid generelt, men også fordi det etter krigen var et reelt behov for samarbeid når det gjaldt bevaring og beskyttelse av kunst og kulturminner. Ødeleggelsene etter 2. verdenskrig var enda større, og erfaringene derfra har nok vært en medvirkende årsak til at man i 1957 i regi av UNESCO begynte arbeidet med det som skulle bli Venezia-charteret.

Har så Venezia-charteret levd opp til de intensjonene og forventningene man hadde til det da det ble underskrevet? Ved å ta utgangspunkt i de ulike artiklene charteret består av, vil jeg se på hvilke muligheter som finnes. Om vi her i Norge er bedre tjent med å følge Riksantikvaren og det regelverket vi allerede har, eller om vi burde legge mer vekt på å følge charteret. Og hva gjør man i andre land? Hvordan har man løst ulike problemer knyttet til bevaring, som for eksempel etter brannen i biblioteket i Glasgow School of Art i 2014? Og hva gjorde man før det fantes regler for bevaring i det hele tatt? Var Viollet-le-Ducs arbeider med restaurering helt feil? Samtidig som han restaurerte gjorde han jo også mange endringer, som for eksempel

---

⁵ Jokilehto, Jukka, *A History of Architectural Conservation* (New York: Routledge, 2011), s. 284

i Carcassonne. Eller kan vi bruke hans løsninger også i dag? Der vi overlater alt arbeidet og ansvaret til fagfolk uten altfor mange restriksjoner?

En god forståelse av Venezia-charteret er nødvendig for å kunne diskutere artiklene, og for å kunne bruke det som en "rød tråd" gjennom hele diskusjonen. Jeg har tatt med listen med alle artiklene i appendix 1 til slutt. Det er også naturlig å ta med noen av de chartrene som er kommet til som tillegg til Venezia-charteret, for ordens skyld legger jeg til en liste over disse under appendix 2. De dekker litt andre områder enn Venezia-charteret, og virker i noen tilfeller også utdypende. I tillegg til selve charteret og ICOMOSs egne kommentarer til det, vil jeg se på ulike tolkninger og kritikker av charteret. Det er skrevet en mengde artikler om charteret og bruken av det i tillegg til bøker som på ulike måter tar opp temaet.

1.3 Tre caser fra tre ulike land

Diskusjonen rundt de ulike artiklene gjøres ved hjelp av de tre casene jeg har valgt ut. De er fra ulike land og ulike epoker, og representerer ulike problemstillinger i bevaringsarbeidet.

Det ene caset er Glasgow School of Art (1896-1909), tegnet av Charles Rennie Mackintosh (1868-1928), der fløyen med biblioteket ble ødelagt av en brann i 2014. Utfordringen her dreide seg om at studentene på skolen trengte et bibliotek, turistene kom for å se Mackintosh bibliotek og skolen hadde et stort "hull" midt i et ellers uskadet bygg. Dette caset egner seg også til å vise at Venezia-charterets artikler noen ganger kan virke selvmotsigende. Under den siste fasen av restaureringsarbeidene i 2018 brøt det ut en ny brann, denne gangen brant hele bygget. Nå står det bare igjen noen rester av murveggene. At det skjer en gang er tragisk, at det skjer igjen få år etter er utilgivelig. Da kan man virkelig spørre seg: *Hvordan* er det vi bevarer?

For å få en forståelse for hvorfor en såpass "ny" skole som den i Glasgow er interessant i denne sammenhengen, er det viktig å løfte fram arkitekten Charles Rennie Mackintosh og den betydningen han har hatt både i Skottland og Europa, i tillegg til å se på byggets/bibliotekets betydning innen Art Nouveau-arkitekturen. Dette er det skrevet mye om, men det som er nytt er hva som har skjedd i forbindelse med, og etterkant av brannene i 2014 og 2018. Foreløpig er det meste av det som er skrevet enten i form av avisartikler eller i form av informasjon via

ulike nettsider, som for eksempel skolens egen hjemmeside. Skolen bestemte seg etter den første brannen for å bygge en kopi av biblioteket, og dette vil være utgangspunktet for min diskusjon. Tre av artiklene i charteret, den 6., den 9. og den 12. er her særlig aktuelle.

Det andre caset er Gamle Stavanger. Arkitekten Einar Hedén (1916-2001) la i 1951 i et avisinnlegg fram et forslag om å bevare 33 hus på Stra'en – området rundt Strandkaaien i Stavanger. Dette området er i dag utvidet til å gjelde nærmere 200 hus, og dekker området fra Strandkaaien til Øvre Strandgate. Tanken var å beholde et levende miljø i området, med beboere i velholdte hus og med liv og røre i de trange gatene. I de små hvitmalte husene er det i dag atskillig færre beboere enn det en gang var, og gatene preges i større grad av turistene som kommer med store cruiseskip. Det fører til en del konflikter med lokalbefolkningen, både størrelsen på cruiseskipene og antall turister som kommer. Det er jo hva reiselivsnæringen ønsker seg, men *for hvem* er det da vi bevarer? Her er det helt andre utfordringer som må løses, og det er derfor andre av charterets artikler som kommer til, eller burde komme til anvendelse. Samtidig viser dette eksempelet hvordan Venezia-charteret kommer til kort og hvorfor det har blitt nødvendig å utvide med flere chartre.

Om Stavanger er det skrevet mye, og det er gitt ut mange bøker om byen og områdene rundt. Mye av det er rettet mot historie, og mindre om spørsmål eller problemer knyttet til bevaring av bygninger og miljøer, til tross for at Stavanger markedsfører seg som *Trehusbyen*. Bydelen har også en egen interesseforening "Foreningen Gamle Stavanger", som også er sterkt inne med føringer til huseierne om hvordan de skal stelle eiendommen sin. Kommunen og byantikvaren har også gitt ut noen hefter om bebyggelsen og med tips og forslag til huseierne, men det meste av det som er skrevet finnes i avisarkivene som leserinnlegg, artikler og diskusjoner. Stavanger Aftenblads arkiv inneholder for eksempel mye av det som Einar Hedén selv har skrevet, både som arkitekt, men også i forbindelse med hans mangeårige arbeid som byantikvar i Stavanger. Det er jo hans tanker og meninger som har vært førende for mye av det arbeidet som er gjort i Gamle Stavanger, og vil derfor være viktige når man ser på hva og hvordan ting har blitt gjort, eller ikke gjort. De artiklene som synes å være mest aktuelle å diskutere her vil være 3, 4, 6 og 7.

Det tredje caset er hentet fra Frankrike. Her har diskusjonene rundt Viollet-le-Duc (1814-1879) og hans restaureringsmetoder igjen fått ny aktualitet etter brannen i Notre-Dame i 2019,

der han var involvert i de restaureringsarbeidene og endringene som ble gjort på 1840-tallet. Carcassonne er en gammel by der de gamle forsvarsverkene, slottet og murene ble foreslått revet tidlig på 1800-tallet, men som over en lang periode ble restaurert av Viollet-le-Duc. Byen står i dag på UNESCOs verdensarvliste og er et yndet turistmål. Utfordringene her dreier seg mest om holdningen til Viollet-le-Ducs arbeider og hans teorier.

Carcassonne er som sagt en gammel by, i 1850 lå den nærmest i ruiner. I 1851 startet Viollet-le-Duc sine arkeologiske undersøkelser, og i perioder over de neste 30 år (fram til han døde i 1879) arbeidet han med å restaurere byen. Metodene han brukte er i dag omstridt (mildt sagt), og danner en del av bakgrunnen for å velge nettopp Carcassonne som eksempel i denne sammenhengen. Det er også det eneste av casene som står på UNESCOs verdensarvliste. Viollet-le-Duc dokumenterte selv arbeidet han gjorde, der han skrev både om byens forhistorie, sine arkeologiske undersøkelser og om selve restaureringen. Uenighetene som har oppstått i senere tid har ført til at man har valgt å "rette opp" en del av det arbeidet han gjorde fordi man mener det er "feil". Dette er det skrevet mange og lange artikler om andre steder. Man kan gjerne være uenig i måten det er gjort på, men er det derfor riktig å rette det opp etter mer enn 150 år? Noe som straks leder hen mot en diskusjon av artikkel 11 i charteret, men også artiklene 9, 10 og 14 er aktuelle.

Christina Cameron (1947-), arkitekturhistoriker og forfatter, var leder for Canadas delegasjon til UNESCOs Verdensarvskomite 1990-2008 og har i 2008 skrevet en artikkel⁶ som gir et innblikk i hvordan komiteen arbeider. Her nevner hun at Carcassonne i 1985 fikk avslag på sin søknad til UNESCO. Dette på grunn av kravet til autentisitet, at arbeidene til Viollet-le-Duc hadde medført for store endringer. I 1997 fikk byen, eller rettere sagt de offentlige delene av den - murene, slottet og kirken, likevel plass på UNESCOs verdensarvliste. Denne gangen ble det lagt så positiv vekt på Viollet-le-Ducs arbeider at det blir nevnt som en grunn til at byen fikk plassen. Også for lokalbefolkningen har de arbeidene Viollet-le-Duc gjorde vært

---

⁶ Cameron, Christina, "From Warsaw to Mostar: The World Heritage Committee and Authenticity," *APT Bulletin*, 39, nr. 2/3 (2008): 19-24 <https://www.jstor.org/stable/25433947> Lastet: 02.06.20

problematiske, både formen og den historiske konteksten har vært heftig diskutert. Spørsmålet mitt er i denne sammenhengen: *Hva* er det da vi bevarer?

Dette er altså ment som en studie av tre ulike problemstillinger, hentet fra tre ulike land og som tar for seg tre ulike typer bygg eller miljøer. Spørsmålene jeg stiller knytter seg til det bevaringsarbeidet som blir gjort, for *hvordan*, for *hvem* og *hva* er det som bevares?

Innledningsvis vil jeg starte med en kort gjennomgang av charteret, både historisk og innholdsmessig. Det vil være naturlig å se på andre chartre, som forhistorien til Athen-charteret. Dette ble satt sammen i mellomkrigstiden og var på mange måter forløperen til Venezia-charteret. Det har senere også kommet til flere andre chartre som er ment å skulle utfylle Venezia-charteret der dette har vist seg å være utilstrekkelig. Venezia-charteret lider dessverre under det samme som vi ser eksempler på fra andre deler av kunsthistorien, der utgangspunktet er en vestlig, "hvit" og europeisk arkitektur. Dessuten bør forbindelsene mellom ICOMOS og UNESCO, samt mellom charteret og verdensarvlisten forklares. Det er også i denne sammenhengen viktig å huske forskjellen på de ulike begrepene innen bevaring, og hva de innebærer. Jeg har derfor tatt med en liste med ordforklaringer (appendix 3), for å gjøre det enklere å holde orden på alle forkortelsene har jeg også lagt til en liste med disse (appendix 4).

Mye av litteraturen jeg har brukt kommer fra ulike kilder som bøker, avisartikler og nettsider. Noe av dette har vært historisk materiale både fra avisarkiver og i form av opptrykk av gamle bøker (i Viollet-le-Ducs tilfelle). Jeg har også foretatt feltarbeid i form av studieturer til Stavanger og Carcassonne.

1.4 Teoretisk litteratur og tidligere forskning

Det finnes en god del litteratur omkring Venezia-charteret og om bygningsbevaring generelt. Matthew Hardy har vært redaktør for boken *The Venice Charter Revisited* (2008), den består av en rekke artikler om både Venezia-charteret og dels om de andre chartrene som har kommet til senere. Artikkene er skrevet av ulike forfattere, med ulik bakgrunn og fra forskjellige steder. Bygningsbevaring er tydeligvis ikke det samme i India eller Australia som det er her i Europa. Jeg har også valgt å ta med en bok av arkitekten Jukka Jokilehto (1938 -) *A History of Architectural Conservation* (1999), han var i mange år knyttet til ICCROM i

Roma. Boken *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation* (2013) er skrevet av Miles Glendinning (1956 -), professor i bygningsbevaring ved universitetet i Edinburgh. Aylin Orbaşli (1968 -), arkitekt og medlem av ICOMOS har skrevet boken *Tourists in Historic Towns* (2000), som også tar for seg ulike praktiske problemer som dukker opp når man forsøker å bevare større områder eller miljøer og ikke bare enkle bygg. Det dreier seg om alt fra økonomi og infrastruktur, til beboernes behov for moderne fasiliteter mot turistenes ønske om det "autentiske". Boken *Architectural Conservation in Europe and the Americas* (2011), er nærmest et oppslagsverk over de ulike landenes bevaringsarbeid. Hvert land har fått sitt eget kapittel og redaktørene Stubbs og Makaš har tatt med både den historiske bakgrunnen, utviklingen av lovverket og fremhever viktige personer i bevaringsarbeidet. I forbindelse med Det Europeiske Arkitekturvernåret i 1975 ble det gitt ut en bok i samarbeid med Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring – *Pionerer i Arkitekturvern*, forfatterne skrev om Viollet-le-Duc, John Ruskin og J. C. Dahl, og gir en innføring i ulike holdninger til bygningsbevaring på 1800-tallet. Dag Nilsen har også gitt ut en liten bok i samarbeid med Foreningen Gamle Stavanger, *Gamle Stavanger: Problemstillinger og utfordringer* (2003), denne gir et innblikk i de spesielle problemene som dukker opp i forbindelse med bevaring og vedlikehold av trehus.

Det finnes mye forskning rundt disse temaene, bøkene jeg har valgt ut er gode eksempler på de ulike temaene. Også noen av artiklene, som Christina Camerons artikkel som fokuserer på "autensitet", Ylimaulas artikkel fra 1996 om Venezia-charteret i forhold til restaureringen av Parthenon, og både Michael Petzet og Jukka Jokilehto har skrevet artikler der de ser på de ulike artiklene i charteret, og kommenterer disse ved hjelp av eksempler. Det jeg forsøker å se på med denne oppgaven er derfor ikke noe nytt, men jeg håper at det kan bidra til å se deler av dette fra en litt annen vinkel. Denne debatten er tross alt ikke ny, det er nok heller ingen fare for at den tar slutt med det første. Rett og slett fordi det alltid vil være ulike synspunkter på hva som skal bevares og hvordan det skal gjøres.

2 Venezia charteret

Den gryende interessen for bevaringsarbeid som oppstod dels etter den franske revolusjonen, dels som en følge av bølgen av nasjonalromantikk som feide over flere av landene i Europa på 1800-tallet, fikk virkelig fart på seg etter 1. verdenskrig. Store deler av Europa lå i ruiner, mange monumenter og historiske bygg var skadet eller var ødelagt, og det måtte bestemmes hva som skulle gjøres med det, og hvordan. Dette var ikke bare et lokalt eller nasjonalt problem, det var internasjonalt problem og mange så behov for et internasjonalt samarbeid rundt dette. Jokilehto beskriver denne prosessen i sin bok⁷, han starter riktignok tidlig, med referanser til for eksempel Emmerich de Vattel (1714 – 1767) som den første som mente at kulturminner er en felles arv for hele menneskeheten. Han går via Haag konvensjonen fra 1907, som skulle gi beskyttelse til verdifulle kulturminner i tilfelle krig, der partene skulle forplikte seg til å unngå skade på disse. Alle ødeleggelsene som bombingene under første verdenskrig førte til, viste at dette ikke var godt nok. Kjente bygg, som katedralen i Reims og historiske byer både i Tyskland og Frankrike ble påført store skader. Etter freden i 1918, ble det internasjonale samarbeidet på kulturminnefronten igjen tatt opp. Her kommer Jokilehto inn på dannelsen av *the International Committee on Intellectual Cooperation* i Genève i 1922, som igjen førte til dannelsen av *the International Museums Office* i 1926, dette skulle ha ansvaret for aktiviteter knyttet til museer og kulturminner, og hadde sitt hovedsete i Paris. Det ble også tatt tak i samarbeidet omkring den vitenskapelige siden av konserveringsarbeidet, det vil si vitenskapelige metoder, teknikker, undersøkelser og så videre. Det ble først arrangert et møte i Roma i oktober i 1930, og året etter ble det arrangert et møte i Athen. Konferansen i Athen varte fra 21. til 30. oktober 1931, det møtte 120 delegater fra 23 land og konklusjonen etter dette møtet var det vi i dag kaller Athen-charteret. Dette charteret bli sett på som forløperen til dagens Venezia-charter.

---

⁷ Jokilehto, Jukka *A History of Architectural Conservation* (New York: Routledge, 2011), s. 284

2.1 Charterets historie

På ICOMOSs egne nettsider⁸ er Athen-charteret gjengitt, der kan man se at *the First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments* behandlet og vedtok 7 ulike punkter⁹:

- International organizations for Restoration on operational and advisory levels are to be established.
- Proposed Restoration projects are to be subjected to knowledgeable criticism to prevent mistakes which will cause loss of character and historic values to the structures.
- Problems of preservation of historic sites are to be solved by legislation at national level for all countries.
- Excavated sites which are not subject to immediate restoration should be reburied for protection.
- Modern techniques and materials may be used in restoration work.
- Historical sites are to be given strict custodial protection.
- Attention should be given to the protection of areas surrounding historic sites.

Noen av disse punktene kan også i dag virke fornuftige, som at man skal forsøke å hindre tap av karakter eller historisk verdi, eller at man lukker utgravninger der man ikke kan ta vare på innholdet. Det er også lett å se at dette i dag er mer som et utkast, enn som fungerende retningslinjer. Her bør det også nevnes at det etter det første møtet i Athen ble arrangert flere, og i 1933 ble det også undertegnet en avtale i Athen, men dette charteret dreier seg om moderne byplanlegging, om moderne arkitektur og var i regi av CIAM.

I dag kreves det mye mer på alle plan i en bevaringsprosess, både til definering, dokumentasjon, materialer og teknikker. Dette innså man også allerede etter 2. verdenskrig. Da var ødeleggelsene enda større enn i 1918, og det samme var utfordringene. Over hele

---

⁸ ICOMOS "Athen-charteret"

<https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>

Lastet: 02.06.20

⁹ Jeg har valgt å beholde den engelske oversettelsen, for å unngå feiltolkninger i oversettelsen.

Europa så man historiske byer og steder som var bombet til ruiner. I Firenze har man for eksempel i dag bare igjen en av de gamle broene over Arno, de andre ble ødelagt under krigen for å hindre fienden i å komme fram.¹⁰ Her valgte man å bygge nye broer, tilpasset moderne behov. Andre steder, som i Warszawa, valgte man å bygge opp igjen kopier av det de hadde mistet, mens andre igjen, som i Coventry, beholdt ruinene som et minne. Jeg skal komme tilbake til dette senere. Poenget her er at man hadde valget mellom flere ulike løsninger, og valgte ulike metoder i arbeidet etterpå. Det tok tid før man igjen kom i gang med noen felles retningslinjer.

Like etter at krigen var slutt, allerede i 1945, ble som kjent FN stiftet, fulgt av UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation) og ICOM (International Council of Museums) i 1946. De bygger på henholdsvis League of Nations, og *the Washington Pact for the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments* fra 1935, samt the International Museums Office. Gjennom UNESCO ble det etter en konferanse i New Delhi i 1956, besluttet å danne *the International Centre for the Study of the Preservation and the Restoration of Cultural Property*, ICCROM, som fikk sete i Roma. Og etter møtet i Venezia, der Venezia-charteret ble satt sammen og vedtatt i 1964, ble i 1965 *the International Council on Monuments and Sites*, ICOMOS dannet. Det er denne organisasjonen som i dag er ansvarlig for forvaltningen av Venezia-charteret, og de andre chartrene som har kommet til senere.

2.2 De ulike temaene og artiklene i charteret

Det var ICCROM som sammen med italienske myndigheter i mai 1964 arrangerte konferansen der Venezia-charteret ble vedtatt, den samlet over 600 delegater fra 61 land og ulike organisasjoner. Charteret blir som sagt forvaltet av ICOMOS, og med noen endringer er også dette charteret knyttet til UNESCOs verdensarvliste, der det er et krav at retningslinjene blir fulgt i bevaringsarbeidet, hvis ikke risikerer man å miste sin plass på listen.

---

¹⁰ Glendinning, Miles, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation* (Abingdon: Routledge, 2013) s. 251

Venezia-charteret bygger på mange måter på artiklene i Athen-charteret, men det er utvidet med flere artikler, og det er mer dyptgående, mer presist.

Charterets 16 ulike artikler er fordelt på følgende 6 temaer¹¹:

Definisjoner: Dette temaet presiserer hva charteret handler om, hva som regnes som kulturminner, om konservering og restaurering og hva som er målet med bevaringsarbeidet.

Bevaring: Over 5 artikler presiseres det hva som kreves i bevaringsarbeidet, både vedlikehold, begrensninger i bruken, forholdet til omgivelsene og ikke minst forholdet til historien kulturminnet er en del av.

Restaurering: Også dette temaet strekker seg over 5 artikler. Her presiseres det hva som er tillatt av restaurering, hva som ikke er tillatt av rekonstruksjoner, og hvordan man skal forholde seg til deler som må erstattes eller skiftes ut. Det kommer også inn på hvordan man skal forholde seg til et kulturminne som bærer preg fra ulike historiske epoker.

Historiske områder: En artikkel om historiske områder, om at disse krever en spesiell omsorg for at de skal kunne bevare sin integritet.

Utgravninger: En artikkel som dreier seg om arkeologiske undersøkelser og vedlikehold av ruiner.

Dokumentasjon og publisering: Her stilles det krav til hvordan dokumentasjonen skal utføres, både før, under og etter arbeidet med kulturminnet. Det sier også at det dokumentasjonen skal arkiveres hos en offentlig institusjon, og at den helst bør publiseres.

Det er tydelig at dette charteret er ment å skulle dekke det meste av det man kan komme borti av bevaringsarbeider. Det er samtidig også veldig vidtfavnende, idet artiklene i

---

¹¹ Den norske oversettelsen er hentet fra ICOMOS Norges nettside og er fra 2004

http://www.icomos.no/cms/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=39&Itemid=74

Lastet: 22.05.15

utgangspunktet var ment å skulle kunne dekke alt fra utgravninger i Pompeii til vedlikehold av stavkirker i Norge.

Michael Petzet (1933 – 2019) kunsthistoriker og tidligere president i ICOMOS International, skrev i forbindelse med 40-års jubileet i 2004 en artikkel "Principles of Preservation"¹², her går han igjennom og kommenterer de ulike temaene og artiklene i charteret. Innledningsvis siterer han Piero Gazzola (1908 – 1979), den italienske arkitekten som ble ICOMOSs første president, og hans kommentarer til charteret og dannelsen av ICOMOS:

With the creation of ICOMOS a gap lamented by every nation has been closed and a need which had been felt by every local organization concerned with conservation satisfied. But above all, it is to be recognized that the most important positive result by far of this assembly has been the formulation of the international code for restoration: not simply a cultural episode but a text of historical importance. In fact, it constitutes an obligation which no one will be able to ignore, the spirit of which all experts will have to keep if they do not want to be considered cultural outlaws. The concerns thus codified constitute for everyone today an unassailable document the validity of which will be affirmed more and more as time passes, thereby uniting the name of Venice forever with this historic event. In fact, from now on, the Charter of Venice will be in all the world the official code in the field of the conservation of cultural properties.

Det er tydelig at de som var til stede den gangen har hatt store forhåpninger til både charteret og ICOMOS, og til at det skulle være noe som kunne hjelpe eksperter på bevaringsarbeid i alle faser av arbeidet. Dette kommer også fram i innledningen til charteret, som Petzet siterer fra på samme side i artikkelen:

---

¹² Petzet, Michael. "Principles of Preservation", ICOMOS Open Archive (2004) s. 7-29
<https://openarchive.icomos.org/432/> Lastet: 02.06.20

Imbued with a message of the past, the historic monuments of generations of people remain to the present day as living witnesses of their age-old traditions. People are becoming more and more conscious of the unity of human values and regard ancient monuments as a common heritage. The common responsibility to safeguard them for future generations is recognized. It is our duty to hand them on in the full richness of their authenticity.

I den norske oversettelsen av charteret har dette avsnittet fått ordlyden:

Med et åndelig budskap fra fortiden vedblir de ulike folks kulturminner i nåtid levende vitnesbyrd om folkenes eldgamle tradisjoner. Menneskeheten, som hver dag blir seg mer bevisst den enhetlige karakteren til de menneskelige verdiene, betrakter disse som en felles arv, og påtar seg et solidarisk ansvar for å verne om dem for fremtidige generasjoner. Den plikter å gi dem videre med hele deres rikdom av autensitet.

Ingen av disse sitatene, heller ikke artiklene i charteret, sier noe om begrensninger i forhold til hvilke kulturminner charteret er ment å omfatte, eller hvilke eksperter som kan eller bør bruke det. Jeg har derfor i mitt valg av caser og diskusjoner tatt det for gitt at et kulturminne er noe som har en verdi enten det er på lokalt plan eller internasjonalt, og at charteret kan brukes av alle som arbeider med bevaring på et profesjonelt nivå. Slik at når Straen i Stavanger blir regnet som verneverdig, så burde charteret like gjerne kunne anvendes der, som i Carcassonne som med sin plass på verdensarvlisten har fått en internasjonal vernestatus. Sitatene fra innledningen av charteret viser også en annen utfordring i dette arbeidet, ulike språk har ulike måter å uttrykke seg på. Det lar seg vanligvis ikke gjøre å oversette slike tekster ord for ord. Axel Mykleby, som da (i 2004) var president i den norske organisasjonen, skriver da også i forordet til den norske oversettelsen at man brukte både den engelske og den franske teksten for å få det mest mulig korrekt.¹³

---

¹³ ICOMOS Norge (2004) Lastet: 22.05.15

http://www.icomos.no/cms/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=39&Itemid=74

2.3 UNESCO og Verdensarvlisten

Verdensarvlisten til UNESCO har en begrensning i det at kulturminnet må være av internasjonal betydning, det må ha verdi for verden. Allerede i sin kommentar til Venezia-charterets 1. artikkel kommer Petzet inn på noen av forskjellene mellom det charteret står for og det som ligger til grunn for verdensarv konvensjonen¹⁴. Han viser til at i charterets definisjon av kulturminne, kan dette bety alt fra store monumenter til mindre og mer beskjedne verk med en kulturell betydning. Verdensarv konvensjonen i 1972 derimot slo fast at kulturminnet måtte ha en "outstanding value", ifølge Petzet blir dette definert slik:

Monuments: Architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archaeological nature, inscriptions, cave dwellings and combinations of features, which are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science.

Groups of buildings: Groups of separate or connected buildings which, because of their architecture, their homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science.

Sites: Works of man or the combined works of nature and man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological point of view.

At det her har gått 8 år siden Venezia-charteret ble satt sammen, og at ting har endret seg mye innen bevaringsarbeidet på de årene, er ikke nok til å forklare denne forskjellen. Venezia-charteret var ment å skulle kunne fungere på et lokalt plan, det har aldri vært tanken bak arbeidet til verdensarvkommissjonen. De skal ta vare på og beskytte kulturminner av internasjonal, universell interesse. Hvilket også betyr at selv om UNESCO fra 1956 var en av pådriverne bak både ICCROM og Venezia-charteret, så har de i 1972 funnet en annen måte å samarbeide på. I dag har både ICCROM og ICOMOS representanter i UNESCOs

---

¹⁴ Petzet, Michael. "Principles of Preservation", ICOMOS Open Archive (2004) s. 8

<https://openarchive.icomos.org/432/> Lastet: 02.06.20

Verdensarvkomite sammen med delegasjoner fra 28 ulike medlemsland. De 28 landene velges blant alle medlemslandene, og fra 2017 til 2021 er Norge ett av landene som er representert.

Sammen skal disse bestemme hva som får plass på listen, de skal også bidra med økonomisk støtte og eventuelt med ekspertise og utstyr til hjelp i bevaringsarbeidet. De har også ansvaret for å se til at bestemmelsene blir overholdt, eller at kulturminner blir strøket fra lista om de ikke blir bevart. De har også muligheten til å føre opp kulturminner som står i fare for å bli ødelagt på en egen liste, uavhengig av en søknad. Det er det som nå skjer med den såkalte Y-blokka i Oslo. Disse tiltakene gjelder ikke bare kulturminner i form av monumenter og steder, som definert i Venezia-charteret, men også natur. I tillegg til de andre representantene, møter det derfor også representanter for IUCN – *International Union for Conservation of Nature*. Det burde være godt kjent i Norge, en av fjordene våre står på den listen; Nærøyfjorden. De som søker om en plass på verdensarvlista må i dag, i 2020, oppfylle minst ett av en liste¹⁵ på 10 kriterier i tillegg til å være av "outstanding universal value". Fram til 2005 var denne listen delt inn i 6 kulturelle kriterier og 4 knyttet til natur. Man kan med dette kanskje si at UNESCO og Verdensarvkomiteen er den som bestemmer *hva* som skal vernes. Det kan nok til en viss grad stemme om man ser på kulturminner med internasjonal verdi, men ikke alltid. Først må man bli enige om hva som har verdi, deretter kan man diskutere om denne verdien bare er lokal eller ikke. Da kan det være nyttig å først sette seg inn i mer av arbeidet til ICOMOS, hvilke andre chartre som har kommet til og hvorfor.

2.4 Andre chartre

Det ble ganske tidlig klart at Venezia-charteret hadde sine begrensninger, noen av disse kommer også fram i de casene jeg har valgt ut. Eksempelvis er det vanskelig å se for seg hvordan vedlikeholdet av bygninger i tre skulle foretas uten at man kunne bytte ut deler, eller der delene som ble byttet ut skulle bære preg av vår tid. Uten at det har direkte tilknytning til mine caser, så kan man jo også nevne problemet med stell av historiske hager og parker. Levende monumenter og steder vil jo alltid være i endring. Det har etter hvert blitt mange

---

¹⁵ UNESCO World HeritageCentre "The Criteria for Selection" <https://whc.unesco.org/en/criteria/>

Lastet: 29.03.20

slike tillegg til charteret, det er ikke nødvendig å gå inn på alle her, en fullstendig liste finner man i appendix 2 og på ICOMOSs egen nettside¹⁶. Her finnes også mye annet nyttig stoff omkring organisasjonen og hvordan den arbeider. Sannsynligvis kunne jeg finne aktuelle temaer eller artikler i de fleste av ICOMOSs chartre og deklarasjoner, men de jeg har valgt å ta med i tillegg til Venezia-charteret er:

Washington-charteret (1987) som er *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas*

Charter for kultur og turisme (1999) *International Cultural Tourism Charter*

Charter for tradisjonell byggeskikk (1999) *Charter on the Built Vernacular Heritage*

Prinsipper for bevaring av trebygninger (1999) *Principles for the Preservation on Historic Timber Structures*

Prinsipper for bevaring av tradisjonell byggeskikk i tre (2017) *Principles for the Conservation of Wooden Built Heritage*, denne er et eksempel på at også tilleggene har behov for tillegg, den er ment som en oppdatering av den fra 1999.

Det finnes også mange deklarasjoner, jeg har valgt å ta med bare en av dem her – *The Nara Document on Authenticity*¹⁷ (1994). Det viser til hvilke hensyn man må ta, hva man bør se etter når man arbeider med bevaring. Jeg har tatt med de 4 siste punktene her:

10. *Authenticity, considered in this way and affirmed in the Charter of Venice, appears as the essential qualifying factor concerning values. The understanding of authenticity plays a fundamental role in all scientific studies of the cultural heritage, in conservation and restoration planning, as well as within the inscription procedures used for the World Heritage Convention and other cultural heritage inventories.*

11. *All judgements about values attributed to cultural properties as well as the credibility of related information sources may differ from culture to culture, and even within the same culture. It is thus not possible to base judgements of values and authenticity within fixed*

---

¹⁶ ICOMOS "Charters and texts" <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts> Lastet: 01.06.20

¹⁷ ICOMOS "The Nara-document on Authenticity" <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> Lastet: 01.06.20

criteria. On the contrary, the respect due to all cultures requires that heritage properties must be considered and judged within the cultural contexts to which they belong.

12. Therefore, it is of the highest importance and urgency that, within each culture, recognition be accorded to the specific nature of its heritage values and the credibility and truthfulness of related information sources.

13. Depending on the nature of the cultural heritage, its cultural context, and its evolution through time, authenticity judgements may be linked to the worth of a great variety of sources of information. Aspects of the sources may include form and design, materials and substance, use and function, traditions and techniques, location and setting, and spirit and feeling, and other internal and external factors. The use of these sources permits elaboration of the specific artistic, historic, social, and scientific dimensions of the cultural heritage being examined.

Ifølge Michael Petzet¹⁸ er Nara-dokumentet ment som et tillegg, en utdyping av artikkel 13 i Venezia-charteret, som er ganske kort. Det skal, som det kommer frem av de ulike punktene, tas hensyn til ikke bare materielle verdier, men også immaterielle som alt fra tradisjoner til følelser knyttet til kulturminnet. Jeg finner det ikke direkte nevnt, men dette er ting som jeg gjerne forbinder med begrepet *genius loci*, stedets ånd. Petzet som var tysk brukte uttrykket *Zeitgeist*, tidens ånd. Dette er for meg det litt udefinerbare, som er en vesentlig del av følelsen av autensitet og som er med på å gi et område dets spesielle karakter. Dette kan være vesentlig i en debatt omkring spørsmål som for *hvem* man bevarer, og ikke minst *hva* man bevarer. Skal Straen bevares for turister som kommer innom noen timer fra store cruiseskip eller for beboerne? Skal man bygge opp igjen Glasgow School of Art som en kopi for å bevare minnet om en stor arkitekt? Autentisitet er faktisk viktig i alle deler av bevaringsarbeidet, ikke bare av hensyn til kulturminnet og tradisjoner knyttet til dette, men også i forhold til for eksempel turistindustrien, turistene søker jo ofte det autentiske. En annen

---

¹⁸ Petzet, Michael. "Principles of Preservation", ICOMOS Open Archive (2004) s. 7

<https://openarchive.icomos.org/432/> Lastet: 02.06.20

side av denne debatten er den Cameron kommer inn på når det gjelder Carcassonne og Viollet-le-Ducs arbeider der. Dette kommer jeg tilbake til senere.

3 Glasgow School of Art

I Renfrew Street i Glasgow, Skottland ligger et stort bygg i stein, som huser Glasgow School of Art (GSA). Bygget stod ferdig i 1909, og er vernet etter skotske vernebestemmelser som en *Grade A*-bygning. Da det den 23. mai 2014 begynte å brenne i bygget, var derfor alle klar til å yte en ekstra innsats for å prøve å berge mest mulig. Så mens brannmannskapene gjorde en iherdig innsats for å begrense og slokke brannen, bar andre ut det de kunne få med seg av inventar og løsøre. Resultatet var at da brannen var slokkt kunne man konstatere at 90% av bygningsstrukturen og 70% av innholdet var berget, en del av studentene hadde mistet eksamensarbeidene sine, men ingen ble skadet. Det var vestvingen av bygget som ble skadet, på noen få ettermiddagstimer en fredag i mai endret biblioteket seg fra dette:

Se figur 1

Til dette:

Se figur 2

Man trenger ikke være spesielt opptatt av hverken kunst, arkitektur eller bevaring for å reagere med sjokk på ødeleggelsene, eller for å få en følelse av tap. Noe også reaksjonene etter brannen viser. Det neste som melder seg er behovet for å gjøre noe, men hva gjør man så? Etter brannen ble det raskt, nesten før studentene hadde fått hjelp, startet to spesielle innsamlingsaksjoner. Den ene tok sikte på å samle inn nye eksemplarer av bøkene som forsvant, den andre skulle samle inn penger til restaurering/gjenoppbygging. Men hvordan løser man dette? Bygget står jo, det er de innvendige rommene i en fløy av skolen som er borte. River man fløyen og bygger en ny? Bygger man bare opp igjen det innvendige med et nytt og moderne bibliotek? Eller bygger man opp igjen en kopi av det som hadde vært?

Det er dette bygningsbevaring dreier seg om, man har hele tiden slike spørsmål som må besvares. I dette tilfellet har det vært en brann, men de samme problemene vil dukke opp i forbindelse med naturkatastrofer som for eksempel jordskjelv, eller som følge av krigs-/terror-handlinger. Problemstillingen som den i Glasgow er derfor veldig aktuell enten man skal rydde opp etter et jordskjelv i Italia, eller bestemme hva man skal gjøre med ruinene i Palmyra.

Den første delen av arbeidet etter en brann, etter min mening, følger de to siste avsnittene i Venezia charteret, den om utgravninger og den om dokumentasjon og publisering.

Artikkel 15: Utgravningsarbeider skal utføres i henhold til vitenskapelige normer og de anbefalinger som er framsatt i de internasjonale prinsipper for arkeologiske undersøkelser, som ble vedtatt av UNESCO i 1956. Vedlikehold av ruiner samt nødvendige tiltak for konservering og permanent vern av bygningsdeler og løse funn som skal sikres. Videre må alt gjøres for å lette forståelsen av det avdekkede kulturminnet, men uten noen gang å forvrengne dets betydning. Alt rekonstruksjonsarbeid bør likevel a priori utelukkes. Kun sammenføring av eksisterende deler som er gått fra hverandre kan tillates. Innsatte deler for sammenføring skal alltid kunne gjenkjennes og skal kun utgjøre det nødvendige minimum for å sikre kulturminnets bevaring og gjenoppretting av sammenheng i dets former.

I dette tilfellet betyr at så snart brannen var slukket måtte det utføres tiltak for å sikre ruinene mot ytterligere skade, både for vern mot vind og vær, men også for at det skulle være trygt for dem som skulle oppholde seg der. Det neste vil være å foreta arkeologiske utgravninger i asken, for å se om det kan finnes bygningsdeler eller løsøre som kan reddes. Ben Miller i *Culture24* skrev i november 2014 en lengre artikkel¹⁹ om nettopp dette arbeidet, og refererer til arkeologen Gordon Ewart som tre dager etter brannen gikk inn i bygget til et utbrent bibliotek der asken enkelte plasser var opptil to meter dyp. Allerede i november 2014 ble det klart at dette arbeidet var nyttig. Det ble gjort en del funn, blant annet bøker og lysarmaturer. Dette er dokumentert og bilder er offentligjort flere steder, hvilket er en del av dokumentasjonskravet i charteret.

Artikkel 16: Ved konserverings-, restaurerings- og utgravningsarbeider skal det alltid utarbeides nøyaktig dokumentasjon i form av analytiske og kritiske innberetninger illustrert med tegninger og fotografier. Alle stadier av arbeidene med avdekking, forsterkning, sammenføring og innsetting skal inngå i dokumentasjonen, så vel som tekniske og formmessige elementer man har funnet under arbeidets gang. Denne dokumentasjonen

---

¹⁹ Miller, Ben, "Forensic archaeologists begin to excavate Glasgow School of Art's Mackintosh Building," *Culture24*, 21.11.2014 <https://www.culture24.org.uk/art/architecture-and-design/art507056-forensic-archaeologists-begin-to-excavate-glasgow-school-of-art-mackintosh-building> Lastet: 02.06.20

deponeres i arkivene til en offentlig institusjon og stilles til disposisjon for forskere. Det anbefales at den blir publisert.

I tillegg til at alt materialet har blitt gjort tilgjengelig for media, har skolen selv på sine hjemmesider hele tiden lagt ut nyheter om utviklingen i arbeidet med biblioteket. Slik at bilder av funn som har blitt gjort i asken kan finnes igjen både på skolens hjemmesider og i *Culture24*²⁰.

Skolen har også offentliggjort et utdrag av rapporten fra brannvesenet. Der konkluderer de med at brannen har startet i kjelleren i forbindelse med elevarbeider. At den spredte seg så seg så raskt skyldes flere uheldige omstendigheter, blant annet konstruksjonen av ventilasjonssjaktene i tillegg til at brannsløkningsanlegget ikke var ferdig montert.²¹ At brannen ikke fikk gjort større skader skyldes for en stor del den ekstra innsatsen brannvesenet gjorde, ifølge Muriel Gray som sa til BBC News at brannfolkene hadde formet "a human wall of firefighters up the west end of the main staircase" og på den måten gjorde at brannen ble hindret fra å spre seg til andre deler av bygget.

Etter dette gjenstår det for skolen å finne ut hva de skal gjøre med bygget, men først kan det være nyttig å se på hva som gjør denne skolen så spesiell, hva som førte til de reaksjonene som beskrives i takkebrevet fra skolen som ble sendt ut etter brannen, og fra medias rapportering av hendelsene. Det gjelder alt fra støtte til studenter og ansatte i form av alt fra mat til penger, til innsamlingsaksjoner rettet mot midler til gjenoppbygging og erstatning av sjeldne bøker.

3.1 Charles Rennie Mackintosh

Glasgow School of Art er en skole som utdanner kunstnere og designere, deriblant også arkitekter. Da skolen på 1890-tallet hadde behov for et nytt og større bygg, kjøpte de først

---

²⁰ Ibid. Lastet: 02.06.20

²¹ Glasgow School of Art "Statement from the Glasgow School regarding the cause and spread of the fire in the Mackintosh Building on 23 May 2014" <http://gsapress.blogspot.com/2014/11/statement-from-glasgow-school-regarding.html> Lastet: 02.06.20

arealet i Renfrew Street, før de i 1896 utlyste en arkitektkonkurranse for det nye bygget. Denne konkurransen ble vunnet i 1897 vunnet av firmaet Honeyman & Keppie²², der Charles Rennie Mackintosh på den tiden var ansatt. Det har alltid vært antatt at arkitekten bak forslaget var Charles Rennie Mackintosh, en tidligere student ved skolen²³, da skolen skulle utvide i 1907 var det Mackintosh' navn som stod på papirene. Han hadde da avansert til partner i det samme firmaet. Charles Rennie Mackintosh var skotsk arkitekt og designer, født og oppvokst i Glasgow, og allerede som 16 åring begynte han i lære på arkitektkontoret til John Hutchison. Han giftet seg med en av sine medstudenter ved Glasgow School of Art, Margaret Macdonald. Hun og hennes søster Francis hadde en veldig spesiell stil på sine malerier og tegninger som gjorde at de skilte seg ut, og som også influerte på Mackintosh' arbeider²⁴. Selv var han influert av den skotske "baronial"-stilen, massive, lukkede bygg i naturstein. Crawford skriver²⁵ at Mackintosh selv skal ha uttalt at *scottish baronial* var Skottlands nasjonal arkitektur.

Hans interiør derimot peker mot ulike påvirkninger, som Arts & Crafts, japansk kunst og som nevnt Margarets fargebruk og florale motiver. I Glasgow School of Art finner vi igjen alle disse, han designet jo ikke bare bygget, men også interiøret, møblene, alt fra lysarmatur til klokker og lesepult. Og alt i den spesielle stilen som vi i dag forbinder med den skotske varianten av Art Nouveau.

3.2 Biblioteket

Bygget ligger i en bratt bakke og følger delvis terrenget, og planen er formet som en E. Der den nordvendte "ryggen" ligger øverst og har en to-delt elevasjon, mens de sørvendte "armene" ligger nederst og har en fire-delt elevasjon, begge med kjeller. Bygget er utført i naturstein, med store oppdelte vinduer som har smijernsdetaljer i roselignende former.

---

²² Buchanan, William, red. *Mackintosh's Masterwork: The Glasgow School of Art*, (London: Bloomsbury, 2015) s. 10,12

²³ Crawford, Alan, *Charles Rennie Mackintosh* (London: Thames & Hudson, 2002) s. 32

²⁴ Ibid.s. 26

²⁵ Ibid. s.16

Inngangspartiet i nord er litt forskjøvet mot øst, foran bygget er en liten mur med smijernsrekkverk som blir brutt av en liten bue ved inngangen.

Denne skolen ble bygget i et ti-år preget av Art Nouveau, blant Mackintosh' samtidige finner vi arkitekter som Antoni Gaudi i Spania og Victor Horta i Belgia. Selv om bygget ser strengt og lukket ut fra utsiden til tross for smijernsdetaljene, så er det mer farger, organiske og florale former innvendig. Det skiller seg likevel sterkt fra Gaudis animorfe former eller Hortas sterkt florale stil. Mackintosh skapte en egen form for Art Nouveau, en skotsk variant som på mange måter kan virke strengere, mer nøktern eller kanskje bare mer nord-europeisk enn den gjør hos Gaudi eller Horta. Det er dette som gjør bygget så spesielt, og som gjør at det i Skottland er vernet som en Grade-A bygning. Kulturminner i Skottland blir delt inn i tre kategorier: Grade A, B og C, der Grade A er forbeholdt bygg av nasjonal eller internasjonal interesse.

Det var vestfløyen av bygget som ble rammet av brannen i 2014, og det var her biblioteket lå. Mackintosh hadde selv designet alle delene, fra bokhyller og lysarmaturer til lesepult. Det hadde en to-delt elevasjon, delt av en mesanin. Førsteintrykket var av mørkt treverk mot et lysere gulv, men ved nærmere ettersyn ser vi at det faktisk var mye farger der inne både i treverket og i lysarmaturene. Dessuten har de store vinduene også sluppet inn mye lys, samtidig som mesaninen har gjort at rommet virket større, eller mer åpent. Nå er alt dette borte, sammen med bøkene som stod på hyllene. Rommet over biblioteket ble brukt som lager for møbler og lignende som ikke var i bruk. Mye av dette ble reddet ut før brannen spredte seg opp der. Den øverste, sørvendte delen av bygget hadde takvinduer og fungerte som studioer. På utsiden, langs disse gikk en gangbro, kalt *the hen-run*. Mye av dette er også borte, eller sterkt skadet. Fokus her vil være på biblioteket. De ulike artiklene i Venezia charteret skal jo fungere som retningslinjer, hvordan vil de fungere her?

3.3 Hvordan bevarer vi?

*What the eye sees will be Mackintosh. What
Mackintosh sees will be 21st century.*

Dette er jo en skole som er i daglig bruk, så noe må jo gjøres. Hadde dette vært en hvilken som helst drøyt hundre år gammel skole, så hadde man hatt to mye enklere valg. Rive hele skolen og bygge nytt, eller nøye seg med å bygge et nytt og moderne bibliotek for studentene. Hvorfor bevarer vi når studentene kunne ha fått noe som var mer moderne? Bygget er jo gammelt, og det vil sannsynligvis være dyrere å beholde det gamle enn å rive og bygge nytt. Bygget har et hull som må fylles og studenter som trenger et nytt bibliotek. Skolen trekker også en hel del turister og arkitekturinteresserte som kommer for å se på Mackintosh' arbeid, det er også et museum ved skolen med andre arbeider av Mackintosh, som kunst og møbler. Skolen hadde allerede tidlig gjort det klart at det vil bygge en kopi av Mackintosh' bibliotek, som sitatet fra Tom Inns også bekrefter. Allerede 25. mai, to dager etter brannen kunne BBC News rapportere at han hadde uttalt at skolen skulle restaureres.²⁶ Hvilket vil være vanskelig, restaurere betyr at man har noe å jobbe med, men her er jo ødeleggelsen total. Alle som argumenterer for å bygge opp en kopi av biblioteket sier det er for å ta vare på arven etter Mackintosh. Andre syns det er en dårlig ide, David Mullane, en Mackintosh-ekspert mener de bygger en "Mockintosh" kopi²⁷, mens arkitekter som både Alan Dunlop og Julian Harrap mener skolen ikke burde la seg presse til å bygge opp en kopi, men heller burde bygge noe nytt, noe som kan være til heder for både skolen og Mackintosh²⁸. Man beundrer Mackintosh for hans ideer, for at han i skotsk arkitekturhistorie er unik både som arkitekt og designer. En mann som valgte å gå egne veier i alle deler av sitt arbeid. Studerer man arkitektur, er kopiering noe av det siste man forbinder med ham. At man vil bevare den delen av skolen som er uskadet er nærmest en selvfølge, men en kopi av biblioteket?

---

²⁶ BBC News "Glasgow School of Art fire: Iconic library destroyed", 25.05.2014

<https://www.bbc.com/news/uk-scotland-glasgow-west-27556659> Lastet: 02.06.20

²⁷ Miller, Phil "Mackintosh library plan should be ditched, says expert", *The Herald*, 03.09.2014

<https://www.heraldscotland.com/news/13178013.mackintosh-library-plan-should-be-ditched-says-expert/>

Lastet: 02.06.20

²⁸ Mark, Laura "Dunlop: build a new library at the Mac not a replica" *Architect's Journal*, 22.12.2014

https://www.architectsjournal.co.uk/8674431.article?utm_medium=website&utm_source=archdaily.com

Lastet: 02.06.20

Hva er det da som gjør at skolen velger å bygge en kopi, hva er det de vil bevare? Kanskje det blir lettere å ta stilling til etter å ha sett på de aktuelle delene av charteret.

3.4 Venezia charterets artikler

Venezia-charteret er satt sammen for å kunne dekke flest mulig situasjoner, det betyr at artiklene ikke er presist tilpasset enhver situasjon, men er mer generelle i sin utforming. De gir likevel en ganske god ide om hvordan man bør forsøke løse problemer, i dette tilfellet problemer knyttet til bevaring og restaurering.

Artiklene 6, 9 og 12 er fordelt på temaene bevaring og restaurering, og lyder som følger:

Artikkel 6: Bevaring av et kulturminne innbefatter vern av omgivelsene i deres målestokk. Der den tradisjonelle omgivelsen består, må denne bevares. Enhver nybygging, rivning eller endringer som kan ødelegge forholdene i bygningsmassen eller i fargen avvises.

Artikkel 9: Restaurering er et inngrep som må beholde sin karakter av unntak. Den har som mål å bevare og avdekke kulturminnets estetiske og historiske verdier og bygger på respekt for det gamle materialet og autentiske kilder. Der gjetningen begynner slutter restaureringen. Ved rekonstruksjon som bygger på antagelser, skal alle tilføyelser som regnes som uunnværlige av estetiske eller tekniske årsaker, innordnes i den arkitektoniske komposisjonen og bære preg av vår tid. Restaurering skal alltid forberedes av og følges med arkeologisk og historisk utforskning av kulturminnet.

Artikkel 12: Elementer som skal erstatte manglende deler, må passe harmonisk inn i helheten, idet de også skiller seg ut fra de originale, slik at restaureringen ikke forfalsker de kunstneriske og historiske vitnesbyrdene.

Når artiklene blir studert sammen ser man at dette blir nærmest en umulig oppgave. Det lar seg ikke gjøre å beholde de tradisjonelle omgivelsene og forholdene i bygningsmassen, om de nye elementene samtidig skal både skille seg fra de originale og bære preg av vår tid. Skolen må likevel, om de skal følge charteret, ta hensyn til omgivelsene. Biblioteket eksisterer ikke i et vakuum, det er en del av en hel bygning, et helt miljø. Skal vi se på charteret under ett blir det selvmotsigende, og det blir helt umulig å finne ut hva som er riktig løsning på problemet –

et hull i en vernet bygning. Et hull kan karakteriseres som en manglende del, artikkel 12 kan passe, i så fall vil løsningen være å bygge et nytt bibliotek, men et bibliotek som harmonerer med resten av bygget. Var det slik charteret var ment å fungere? At man må studere artiklene en etter en og så plukke en man kan få til å passe? Ethan Anthony skriver i *On number nine*²⁹ om bruken av charteret i USA, han påpeker at charteret bygger på det tidligere Athen-charteret og på at begge tydeligvis er beregnet mer på antikke monumenter i stein enn på mer moderne bygninger i tre. Med det i tankene er det kanskje lettere å forstå artiklene slik de er skrevet, men det gjør det ikke lettere å forstå hvordan de skal kunne brukes i denne situasjonen.

3.5 Bevaring av trebygninger

Det er problemer som dette som gjorde at ICOMOS i 1999 vedtok et eget charter for bevaring av trebygninger. Det består av 15 artikler fordelt på 7 temaer som tar for seg ulike sider ved bevaringsarbeid med bygninger som er utført helt eller delvis i tre. Under temaet "Reparasjon og erstatning av fjernede deler" finner vi en annen artikkel med nummeret 9. Denne kan langt på vei løse mange av problemene i Glasgow. Den lyder som følger:

Artikkel 9: Ved reparasjon av en historisk trebygning kan eksisterende, men ødelagte deler erstattes av nytt trevirke når relevante historiske og estetiske verdier blir ivaretatt. Dette gjelder i de tilfeller der det er hensiktsmessig for å erstatte svekkede eller skadede bygningsdeler, eller for å tilfredsstille krav knyttet til helhetskonseptet for bevaringen av bygningen.

Nye bygningsselementer eller deler av slike skal lages av de samme treslag som de opprinnelige og med de samme eller, hvis dette anses mer hensiktsmessig, med bedre egenskaper enn i de deler som de erstatter. Hvor dette er mulig, skal slik likhet også omfatte trevirkets naturlige egenskaper slik som kvistplassering, årringsbredde, osv.

Fuktighetsinnhold og andre fysiske egenskaper i det nye trevirket skal være i samsvar med de fysiske egenskaper som er definert av det eksisterende trevirket.

---

²⁹ Anthony, Ethan, "On number nine" i *The Venice Charter Revisited*, red. Matthew Hardy (Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing: 2008) s.139-144

Håndverksteknikk og bygningsteknologi, inklusive bruk av verktøy og trebehandlingsmaskiner, skal hvor det er mulig, være lik i eller i samsvar med det som ble brukt opprinnelig. Spiker, stift eller andre sekundære materialer skal også, hvor dette er mulig, være i samsvar med det som er brukt i det opprinnelige byggearbeidet. Hvis en bygningsdel må erstattes, skal tradisjonelle treforbindelser brukes for å forbinde det eksisterende med det nye dersom dette er i samsvar med konstruksjonsmessige krav.

Tar man dette charteret i betraktning vil det være riktig av skolen å bygge en replika, men det vil i så fall kreve mye forarbeide. Både materialer som brukes, verktøy og verktøyteknikker må samsvare med det som ble brukt i 1909 da denne delen av skolen ble bygget.

3.6 Resultatet i Glasgow

Glasgow School of Art bestemte seg allerede tidlig i prosessen for å bygge opp igjen en replika av Mackintosh' bibliotek. Tanken bak var å ta vare på både skolen og biblioteket som et kulturminne. De har i årene som har gått foretatt grundige undersøkelser av alt mulig, både DNA-testing av treverket for å finne ut nøyaktig hvilket treslag som ble brukt, testing av farger for å finne den rette nyansen på malingen, rester av lysarmaturene som ble funnet i asken er også undersøkt. De har også justert hva de trenger å gjøre etter hvert som resultatene fra de ulike undersøkelsene har kommet til. Mackintosh hadde brukt trevirke fra New Zealand, dette har det blitt innført eksportforbud på. DNA-testingen viste at det var brukt tulipan tre, og når de visste hva de skulle se etter, fant de det i USA og har importert det derifra. Også stålnaglene har blitt importert fra USA for å få det likt de originale. Det meste av denne informasjonen finnes i en pressemelding offentliggjort av skolen 8. september 2017,³⁰ dette skjedde i forbindelse med at en prototype av biblioteket stod ferdig. Så langt har de tydeligvis gjort en grundig jobb, både gjennom studier av arkivmateriale som bilder, tegninger og brev, og ved å bruke arkeologiske og historiske metoder på selve brannstedet og restene der. Dette er jo vesentlig i bevaringsarbeidet, og blir også vektlagt i

---

³⁰ Glasgow School of Art "Back to the future", 08.09.2017 <http://gsapress.blogspot.com/2017/09/back-to-future-glasgow-school-of-art.html> Lastet: 02.06.20

charteret. Bildene viser derimot ikke det vi hadde ventet å se. Biblioteket før brannen framstod tilsynelatende i helt andre farger, men ekspertene mener å ha funnet de rette nyansene. Det er bare snakk om alder og patina, trevirke blir mørkere med årene og etter mer enn hundre år med bruk og slitasje vil fargene være forskjellige fra da de var nye. Har de da oppfylt kravet i Venezia charteret om at nye deler skal skille seg fra de originale? Eller har forsøket på å gjenskape det som var slått litt feil? Har bestemmelsen om å bygge en replika av Mackintosh' bibliotek vært drevet av nostalgi? I så fall vil resultatet kunne kalles en pastisj, som en moderne kopi. Hvilket er noe man vanligvis forsøker å unngå fordi det ligger noe nedsettende, noe negativt i det. Om man derimot tar med det ICOMOS har vedtatt om bevaring av trebygninger, så har de faktisk gjort alt riktig så langt.

Det vil alltid være mange spørsmål knyttet til en problemstilling som den i Glasgow, de færreste av spørsmålene kommer med en fasit. Det er alltid mange hensyn å ta, både til bygget, til studentene og til turistene som kommer for å beundre Mackintosh' arbeider. Skolen har som institusjon ansvar for å ta vare på interessene til alle disse i tillegg til at vernet av bygget krever at de samtidig forholder seg til lover og regler som gjelder for kulturminner og bevaringen av disse. At de har valgt arbeidet og ekstrakostnadene med å bygge en replika og ikke et helt nytt bibliotek har sannsynligvis bakgrunn i en mer langsiktig økonomisk plan. Et håp om at skolen fortsatt skal kunne tjene penger på å "selge" Mackintosh til både turister og framtidige studenter, da trenger de biblioteket.

Spørsmålet om *hvordan* man bevarer kommer opp når skolen i 2018 igjen blir rammet av brann. Denne gangen brant bygget ned til grunnen. I ettertid har det vist seg at det fortsatt ikke var installert verken brannvarslingssystemer eller noen form for brannsløkkingsanlegg. Sannsynligvis har det fått brenne i lengre tid før flammene ble oppdaget av forbipasserende, da var det for sent å gjøre noe, brannvesenet kunne bare forsøke å hindre brannen i og spre seg til nabobyggene. Og som en repetisjon av forrige brann, gikk skolen tidlig ut og sa at de ville bygge opp igjen en kopi av bygget. Denne gangen hadde de resultatene fra undersøkelsene de foretok av hele bygget etter forrige brann, og mente at med disse lasermålingene og digitale tegningene burde det gå greit. Men er det det? Hvor blir det av Mackintosh da? Om man tar Nara-dokumentet med i betraktningen, kunne det ha latt seg gjøre å bygge en kopi om det betydde at man beholdt stedets "sjel", de følelsene knyttet til bygget, men det er vel heller tvilsomt at det lar seg gjøre. Da er det kanskje bedre som George Cairns, arkitekt og tidligere student ved skolen, argumenterer for i sin artikkel i *The*

*Conversation*³¹ "Mackintosh's Glasgow School of Art should be left to rest in peace". En kopi vil uansett bære preg av å være "ny", den vil måtte justeres etter moderne bygningskrav og vil mangle den patinaen som følger alder og bruk. Han skrev sin doktoravhandling om bygget i 1992, og burde derfor kjenne det bedre enn de fleste. Et helt annet spørsmål er om det er tilrådelig å overlate dette til skolen alene, de har jo allerede vist særdeles dårlig skjønn i sin "bevaring" av et vernet bygg.

Skal man forholde seg til Venezia-charteret og ICOMOS er bygget nå tapt. Det eneste som kunne ha forsvart gjenoppbygging, er som sagt Nara-dokumentet, men det er i så fall på veldig tynt grunnlag.

---

³¹ Cairns, George "Why Mackintosh's Glasgow School of Art should be left to rest in peace", *The Conversation* 24.07.2018 <https://theconversation.com/why-mackintoshs-glasgow-school-of-art-should-be-left-to-rest-in-peace-99780> Lastet: 02.06.20

4 Stavanger

Dannelsen av Stavanger som by knyttes til byggingen av Stavanger Domkirke i 1125. Arkeologiske funn tyder på at området har vært bebodd mye tidligere enn det, hvor langt tilbake i tid det strekker seg vet man ikke. Det er alltid vanskelig med arkeologiske utgravninger i en by. Dessverre har den likhet med de fleste byene her i landet, på grunn av at det hovedsakelig har vært bygget i tre, vært utsatt for store og ødeleggende branner, noe som har resultert i at den bevarte trehusbebyggelsen ikke er spesielt gammel i forhold til alderen på byen. En periode med murtvang og en naturlig utvikling av byen, har også bidratt til at antallet gamle trebygninger har blitt redusert. Til tross for dette viste en undersøkelse på 70-tallet at Stavanger er den byen i Norden og sannsynligvis i Nord-Europa med flest trehus. Undersøkelsen av de nordiske trehusbyene, representert ved noen av dem, blant annet Stavanger, ble i startet i 1970. Den ble utført i regi av den svenske grenen av ICOMOS, og konkluderte med at Stavanger var den byen med flest bevarte trehus i Norden³². Dette førte også til at Stavanger fikk en spesiell posisjon i forbindelse med det europeiske arkitekturvernåret som ble arrangert i 1975. Stavanger var den byen i Norge som først startet med vern av bystrøk. I Bergen startet forsøket på å skape et Gamle Bergen i 1958 med Rosesmuggrenden i Sandviken. I Trondheim tok det mye lengre tid å få aksept for bevaring, der fortsatte de å rive mye av det som burde ha vært bevart til helt inn på 1970-tallet, det første byområdet som ble bevart var Ilsvikøra i 1977.³³ Også i europeisk sammenheng er Stavangers tidlige grep ganske unikt, det eneste landet som har gjort noe tilsvarende så tidlig er Finland.³⁴ Begrepet *Trehusbyen* har derfor vært sentralt i kulturminnevernet i Stavanger i over 30 år, og det har blitt utvidet til at byen i dag har flest trehus i Europa ifølge Stavanger kommune.³⁵ Det har også blitt et sentralt begrep for kommunen i

---

³²Stavanger Kommune "Kommunedelplan for kulturminner 2010-2025" (2011) s. 14

³³ Kittang, Dag "Vernetanken i byplandiskursen" *Heimen* 53/2 (2016) s.141

DOI: 10.18261/issn.1894-3195-2016-02-03

³⁴ Stubbs, John H. & Emily G.Makaš, *Architectural Conservation* (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2011) s. 172 - 173

³⁵ Stavanger Kommune: "Trehusbyen: 8000 trehus + ditt" s. 3

markedsføringssammenheng, enten de skal selge byen til turister eller konferanser. Kommunen har derfor utarbeidet estetiske retningslinjer, en egen kommunedelplan for kulturminner som omfatter mange av de gamle trehusene, og det har blitt gjort forsøk på å informere huseierne om viktigheten av å ta vare på det originale ved eiendommene deres. Det har ikke alltid vært et slikt syn i Stavanger kommune, og i mange tilfeller later det heller ikke til å stikke særlig dypt. Denne delen skal dreie seg om bygningsbevaring i Stavanger, nærmere bestemt om kommunens forhold til Gamle Stavanger, eller Straen som det heter lokalt. Om hvordan dette harmonerer med intensjonene i Venezia- charteret, og om retningslinjene til Riksantikvaren.

4.1 Eg e fydde på straen, eg

Eg e fydde på Straen, eg – eg e Strannagutt.

Friske sjølokt e nok for meg. Tra-la-la-la-la

Her ser du Siddis med strage kner. Tra-la-la-la-la

Mon der finns någen her så har gillare kler.

Tra-la-la-la-la

Enhver som har vokst opp i Stavanger, eller med tilknytning til byen kjenner denne. Den stavangerske nasjonalsangen var opprinnelig en revyviser skrevet i 1933 av Laurits Torssen, og er en munter beskrivelse av hverdagen til en "strannagutt" på 30-tallet. Området det refereres til er Straen i Stavanger. Det strekker seg fra Strandkaien, som ligger på vestsiden av Vågen og oppover forbi Øvre Strandgate. Einar Hedén ble født i 1916 og vokste opp i Thomsahagen, et område som ligger like vest for Straen. Han har dermed vært godt kjent med både livet og stedet som beskrives i teksten. Hedén var den arkitekten som i en kronikk i Stavanger Aftenblad i september 1951 foreslo å "La oss beholde et gamle Stavanger i strøket ved Kranen".³⁶ Kranen det er snakk om stod der cruiseskipene legger til i dag, på Strandkaien. I kronikken argumenterer han med å referere til "hyggelig trehus, med hompete og kronglete gater og smau", og ser for seg at "husene skal tjene det levende livet" der det er "liv i de

---

³⁶ Hedén, Einar "La oss få beholde et gamle Stavanger i strøket ved kranen", *Stavanger Aftenblad*, 29.09.1951

gamle gatene, gardiner og blomster bak vinduene"³⁷. For en som har vokst opp i nabolaget, som har løpt og lekt i disse "hompete og kronglete gater og smau", vil dette strøket være en viktig del av barndom og oppvekst – arv og miljø.

Området ble hovedsakelig bygget ut på 1800-tallet, og bortsett fra kjøpmannsgårdene som lå ned mot Vågen, i det som i dag er Nedre Strandgate, består området av arbeiderboliger. I hvert av husene kunne det i 1865 bo opp til 10 personer³⁸, mot slutten av 1800-tallet hadde dette tallet økt til 20 personer og 5-10 husstander! Husene her er små, en undersøkelse fra 1978 utført av Gullik Kollandsrud³⁹ fant at gjennomsnittet var: 6 hus pr. dekar og tomter på 165 kvm.. Husene er hovedsakelig bygget i empire-stil, de er på en eller to etasjer med en grunnflate på 70-80 kvm. De har saltak, gjerne med en såkalt Stavanger-ark. Ifølge informasjonen i utredningen⁴⁰ er det tre ulike planløsninger som går igjen: toroms-plan, asymmetrisk-plan og midtgangshus. Hoveddørene åpner rett ut mot gaten, noen av dem har her en steintrapp. Med to unntak er husene hvitmalt og med liggende kledning. Mange av husene har i dag en liten hageflekk med et lite, hvitmalt stakittgjerde rundt. Det var her de i tidligere tider hadde uthusene sine, gjerne bak høye, umalte plankegjerder.

Det ble i 1946 vedtatt en reguleringsplan i Stavanger som tok sikte på å sanere store deler av trehusbebyggelsen i sentrum. Deriblant området langs Strandkaien som Hedén i 1951 foreslo vernet⁴¹. Etter flere år med debatter både i pressen og på det politiske plan, ble det i oktober 1956 endelig vedtatt en verneplan⁴². Den opprinnelige verneplanen dekket området fra Rosenkildehuset i Nedre Strandgate og opp til Blidensol i Øvre Strandgate, og omfattet 33 hus, dette området har blitt utvidet både i 1965 til 150 hus, og i 1974 til 170⁴³. Siden har det blitt utvidet enda mer slik at det nå strekker seg opp til Haugvaldstadsgate og omfatter

---

³⁷ Hedén, Einar i *Stavanger Aftenblad*, 29.09.51, s.7 <http://www.e-pages.dk/aftenbladet/10131/7/?gatoken=dXNlc19pZD0xOTc4NTY3JnVzZXJfaWRfdHlwZT1jdXN0b20%3D>

Lastet: 02.06.20

³⁸Stavanger Kommune: *Gamle Stavanger*, red. Einar Hedén, (ca. 1985) s.13

³⁹ Stavanger Kommune utredning *Hva vil Stavanger med gamle Stavanger*, 1996, s.11

⁴⁰ *Hva vil Stavanger med gamle Stavanger*, (1996) s.12

⁴¹ Næss, Hans Eyvind, *En spasertur i Gamle Stavanger* (Stavanger: Foreningen Gamle Stavanger, 2008) s.7

⁴² Ibid.:7

⁴³ Heden, 1985, s.14

nærmere 200 bygninger. Reguleringsplanen fra 1946 ble endelig satt ut av kraft i 1974 da kommunen vedtok nye reguleringsbestemmelser. Og, sannsynligvis som en følge av at det var en økende interesse for bevaring av Stavangers gamle bebyggelse, vedtok bystyret i 1979 en rehabiliteringsplan for området⁴⁴. Dette førte til rehabilitering av flere av bygningene fra 1984, som Rosenkildehuset fra 1813 i Nedre Strandgate 11, og i samme gate ble nummer 17, fra ca. 1837 og nummer 19 fra 1764⁴⁵ også rehabilitert og deretter innredet til museum – Handelsmuseet og Sjøfartsmuseet⁴⁶. I Øvre Strandgate 88 er den gamle hermetikkfabrikken også omgjort til museum – Hermetikkmuseet.

Einar Hedén var i store deler av denne perioden ansatt i kommunen, først på byplankontoret senere som byantikvar. Da han i 1982 gikk av hadde han vært byantikvar i åtte år, og hadde mottatt en rekke priser for sitt bevaringsarbeid, deriblant Kongens fortjenstmedalje i gull⁴⁷. Det at Hedén var aktiv i så mange år gjør at hans synspunkter har preget mye av arbeidet som er gjort både i kommunen, men også i Foreningen Gamle Stavanger. Denne foreningen ble dannet i 1957 som en interesseforening for beboerne i området, for deres støttespillere og spesielt interesserte. Hedén ble valgt inn som første formann i foreningen, et verv han hadde i to omganger fram til 1969. Fra 1972 og fram til i våre dager er det hovedsakelig to personer som har byttet på å ha dette vervet, Åse Marie Noer og Hans Eyvind Næss⁴⁸. Noer er eier av et hus på Mellomstraen, hvor hun har bodd med sin mann siden 1964 da de kjøpte huset, mens Næss er forfatter og historiker. De er fortsatt sterkt opptatt av området og det som skjer der, noe som viser igjen i det de sammen skrev et innlegg til debatten vinteren 2018 rundt de gamle terrassehagene. Sammen med Hedén skaper de dermed en sammenheng, en forbindelse i bevaringsarbeidet helt fra starten og fram til i dag. Sammen eller hver for seg har disse tre deltatt i det meste av det som har skjedd i området. Har dette betydning for det arbeidet som er gjort her? Foreningen har jo vært førende i alt som har blitt gjort, og har også vedtatt det

---

⁴⁴ Ibid.:7

⁴⁵ Ibid.:5

⁴⁶ Ibid.:9

⁴⁷ *Stavanger Aftenblad* "Einar Hedén er død" 20.08.01 <https://www.aftenbladet.no/lokalt/i/a37nL/einar-heden-er-dd> Lastet: 02.06.20

⁴⁸ Næss, Hans Eyvind, *En spasertur i Gamle Stavanger* (Stavanger: Foreningen Gamle Stavanger, 2008) s. 9

lokale regelverket alle huseierne må forholde seg til, og som har gitt området det enhetlige preget det har i dag.

4.2 Hvem bevarer vi for?

Se figur 3

I Stavanger kan man se hvorfor det etter hvert ble nødvendig for ICOMOS å enten utvide Venezia charteret, eller etablere nye chartre som tillegg til det eksisterende. En ting er at man på trehus er nødt til å bytte ut enkelte deler som en del av vanlig vedlikehold. Tre er ikke like holdbart som stein, men det ville sett rart ut om man måtte bytte ut lister eller deler av kledningen med noe som skilte seg fra det originale. Et annet problem som man i ICOMOS valgte å løse med og etablere enda et charter, var balansen mellom hensynet til fastboende og hensynet til turistene. Dette er et viktig punkt både kommunen og de fastboende. I turistsammenheng er kommunens plan at Gamle Stavanger skal være på nivå med Stavanger domkirke som turistattraksjon, dette oppnår man ikke uten å spille på lag med de fastboende. De siste års protester mot turistnæringen i byer som Barcelona og Venezia burde tas til etterretning også i Stavanger, og resten av Norge for den del. Vi har i sammenligning et veldig lite folketall, hvilket betyr at vi heller ikke har kapasitet til å ta imot ubegrensede mengder turister uten at folk går lei av å ha dem hengende rundt hushjørnene og kikkende inn vinduene. Dette er noe vi så smått har begynt å erfare i forbindelse med våre naturattraksjoner, og som de siste somrene har ført til at folk ikke bare går i kø til fjells, men de står nærmest i kø for å få hjelp til å komme ned igjen også. Derfor er det viktig å trekke inn turistcharteret i denne sammenhengen, det er viktig å spørre hvem vi bevarer for. Hvis ikke Stavanger kommune gjør det, hvis de ikke tar det med i betraktningen, risikerer de at hele miljøet i området blir ødelagt.

4.3 Hva vil Stavanger med Gamle Stavanger?

Dette var tittelen på en utredning bestilt av Stavanger kommune og som var ferdig i 1996, og spørsmålet er like aktuelt i dag: "Hva vil Stavanger med Gamle Stavanger?". Både den

gangen og fortsatt i dag ser vi eksempler på at kommunen kanskje ikke forvalter området på en måte som er i samsvar med retningslinjer fra Riksantikvaren eller ICOMOS. Den gruppen som var satt sammen for å jobbe med kommunens utredning *Hva vil Stavanger med Gamle Stavanger* (1996) bestod av personer som enten var eller hadde vært knyttet til byantikvarens kontor, og som også var eller hadde vært medlemmer i styret av Foreningen Gamle Stavanger. Her kan man kanskje undre seg litt over blandingen av roller, spesielt siden det er i denne utredningen det blir vist til søknaden om å flytte Rosenbergbakken 3, som da var da til behandling i miljødepartementet, her bør det nevnes at avslag eller innsigelser fra riksantikvaren kan ankes politisk. I 1995 sorterte dette under miljøverndepartementet, nå er det underlagt Klima- og miljødepartementet. Kulturminneloven hører også inn under dette departementet.

Stavanger kommune har i årenes løp hatt både utredninger, utformet retningslinjer for bevaring, de har utformet reguleringsplaner og en egen kommunedelplan for kulturminner, som alle dreier seg om Gamle Stavanger, men til dels også om Trehusbyen. I den siste av disse, kulturminneplanen for perioden 2010- 2025⁴⁹, skrives det i innledningen (s. 10) om kommunens visjoner, der det blant annet står:

For at en by skal oppleves som levende, må den blant annet ha en tydelig identitet og egenart, en historisk forankring, et interessant bygningsmiljø og tiltalende grønne områder. Bevaring av særpregede bygningsmiljøer og kulturlandskap er derfor et av virkemidlene for å oppfylle kommunens visjon.

Videre:

Når byen vokser, er det viktig å skjerme de mest sårbare og verdifulle områdene mot store inngrep. Når man blander nytt med gammelt, er det dessuten viktig å ta vare på kvalitetene som allerede finnes i et område.

---

⁴⁹ Stavanger Kommune "Kommunedelplan for kulturminner 2010-2025" (2011) s.10

Det kan være nyttig å huske på at i og med at denne kulturminneplanen er tatt inn i en kommuneplan, så er den også juridisk forankret. Så vidt jeg kan forstå burde det bety at kommunen dermed er pålagt å følge de retningslinjer og bestemmelser som er tatt med.

Et koselig lite hus i Rosenbergbakken, hvitmalt som de andre husene i Gamle Stavanger, kan stå som et eksempel på hvorfor behovet for buffersoner rundt monumenter og steder har blitt et tema. I den kommunale utredningen fra 1995 kan vi lese at det var sendt søknad til Miljøverndepartementet om å få flytte huset til en ledig tomt, hvilket betyr at de allerede hadde fått avslag hos Riksantikvaren. Denne flyttesøknaden var sendt fordi det var planlagt et større boligprosjekt, Straen Terrasse, langs grensen til Rosenbergbakken og Gamle Stavanger. Huset ble ikke flyttet, men som bildene viser, så var kanskje ikke dette den beste løsningen.

Se figur 4

Ifølge Venezia-charteret er det ikke lov å flytte bygg eller andre monumenter uten at sterke nasjonale eller internasjonale interesser taler for flytting, se artikkel 7. Samtidig understreker dette behovet for buffersoner rundt kulturminner. Hele Gamle Stavanger er i ferd med å bli bygget inne av slike store komplekser. Det gjør ingenting for å fremheve Straen som kulturminne, det gjør det heller ikke mer attraktivt som boligområde når større bygninger skygger for både lys og utsikt.

4.4 Terrassehagene

Reguleringsplanene for Straen har endret seg etter hvert som området har blitt utvidet, både i 1969 og i 1974. I 1971 kom et forslag om å verne hele den da gjenværende trehusbebyggelsen på Straen. Dette forslaget ble vedtatt i 1974, men med noen viktige unntak, som er vesentlige for den debatten som pågår i dag. Forslaget innebar blant annet at de gjenværende kjøpmannsgårdene skulle vernes, disse omfattet både sjøhus, våningshus og terrassehager. I planen som ble vedtatt ble disse og Nedre Strandgate 79, tatt ut⁵⁰.

---

⁵⁰ Næss, Hans Eyvind, *Historien i og mellom husene*, (Stavanger: Foreningen Gamle Stavanger, 1998) s.15

Et av argumentene for utbygging av dette tomtearealet har vært at en gammel reguleringsplan åpner for utbygging, noe som også gjør at kommunen risikerer erstatningssøksmål fra utbyggerne om de nå får avslag. Dette er noe kommunen må ha vært klar over en tid, for i kulturplanen er det et eget avsnitt om nettopp gamle reguleringsplaner som "er i konflikt med intensjonen om bevaring". Konklusjonen var at både reguleringsplaner og bevaringsplaner burde revideres, for å slippe en uønsket utvikling.⁵¹ At det nå kommer en byggesøknad kunne altså vært unngått om de hadde fulgt sine egne råd.

Fra tidlig på 2000-tallet har det altså vært en debatt som har gått på bevaring kontra utbygging. Denne gjelder det de siste restene av de gamle terrassehagene som fortsatt finnes langs Nedre Strandgate. Kommunen har hatt til behandling en søknad om utbygging av en eiendom i Nedre Strandgate 40-44, der det er planlagt to blokker med bakgrunn i en gammel reguleringsplan, sist vedtatt i 2004. Dette har ført til store protester, som vi til dels kan følge ved å lese artikler og kronikker i Stavanger Aftenblad. Der har både fagfolk og private engasjert seg til fordel for bevaring og istandsetting av de siste restene av en type hage som en gang var vanlig langs nesten hele Vågen. I følge Hedén har det vært både "... prydvexter, lysthus, bær- og frukthage og kjøkkenhage med tørkeplass". I tillegg har det også vært sjeldne plantesorter her som sjøfolk har tatt med seg hjem⁵². Her hadde kanskje vært nyttig å se på Firenze-charteret, det ble jo satt sammen nettopp med tanke på bevaring av gamle hager. Dessverre er det ikke mye igjen av disse hagene, de restene som finnes er stort sett ustelte og overgrodde. Blant innspillene i debatten har det også kommet forslag om istandsettelse og vedlikehold i regi av Parkvesenet. Ifølge kulturminneplanen er det et ønske fra kommunen at både hus og hager "skal bevares eller tilbakeføres til sitt opprinnelige utseende".⁵³ I gamle arkiver kan man nok finne bilder av hvordan de har sett ut, men det er tvilsomt om nok er bevart til at man kunne gjenskape disse med de plantesortene som var den gang de var i bruk. Det vil derfor ikke kunne dreie seg om å gi nytt liv til historiske hager, men om nydyrking på gamle tomter.

---

⁵¹ Stavanger Kommune "Kommunedelplan for kulturminner 2010-2025" (2011) s. 24

⁵² Stavanger Kommune: *Gamle Stavanger*, red. Einar Hedén, (ca. 1985) s. 11

⁵³ Stavanger Kommune "Kommunedelplan for kulturminner 2010-2025" (2011) s. 20

Det siste i denne saken så langt er Stavanger Formannskaps møte i april 2020, der alle klagene ble avvist med henvisning til at det ville være ulovlig av kommunen å nekte utbygging når det foreligger en reguleringsplan som åpner for nettopp det. Klagene skal nå sendes til fylkesmannen i Rogaland.

4.5 Venezia-charterets artikler

ICOMOS Norge gav i 2004 ut en norsk oversettelse av Venezia-charteret med både kommentarer til dette og til de andre chartrene. En diskusjon av de ulike artiklene når det gjelder Gamle Stavanger må også omfatte noen av disse andre chartrene. Litt av grunnen til at de har kommet til er nettopp at Venezia-charteret alene er utilstrekkelig, noe arbeidet med skolen i Glasgow også viste. Artikkel 12, ville i Stavanger føre til helt umulige arbeidsforhold for den som skal arbeide med reparasjoner og vedlikehold på gamle trebygninger, da den lyder:

Artikkel 12: Elementer som skal erstatte manglende deler, må passe harmonisk inn i helheten, idet de også skiller seg ut fra de originale, slik at restaureringen ikke forfalsker de kunstneriske og historiske vitnesbyrdene.

Det er altså ikke bare i forbindelse med gjenoppbygningen av biblioteket i Glasgow at denne artikkelen blir problematisk. I reguleringsbestemmelsene for Gamle Stavanger §8 heter det dessuten blant annet: "Bygning som ved forfall, brann eller på annen måte sterkt skadet skal gjenoppføres i sitt opprinnelige utseende og sin opprinnelige form..."⁵⁴ Det er ikke ønskelig at delene "skiller seg ut fra de originale" på noen måte. De aktuelle artiklene i Venezia charteret vil være 3, 4, 6 og 7. Den sjette artikkelen har vi allerede sett på i forbindelse med arbeidet i Glasgow, men her ser vi et eksempel på at disse artiklene er så generelle i sin utforming at de kan brukes i veldig ulike sammenhenger. Artikkel 3 finner vi under temaet "definisjoner", de tre andre under "bevaring".

---

⁵⁴Næss, Hans Eyvind, *Gamle Stavanger – Historien i og mellom husene* (Stavanger: Foreningen Gamle Stavanger, 1998) s. 17

Artikkel 3: *Målet med konservering og restaurering av kulturminner er å bevare kunstverket og det historiske vitnesbyrdet*

Artikkel 4: *Bevaring av kulturminner krever et jevnlig vedlikehold*

Artikkel 6: *Bevaringen av et kulturminne innbefatter vern av omgivelsene i deres målestokk. Der den tradisjonelle omgivelsen består, må denne bevares. Enhver nybygging, rivning eller endring som kan ødelegge forholdene i bygningsmassen eller i fargen avvises.*

Artikkel 7: *Kulturminnet er uatskillelig forbundet med den historien som den bærer vitnesbyrd om og miljøet det befinner seg i. Dette betyr at flytting av hele eller deler av kulturminnet ikke kan tillates med mindre dette er påkrevet for å verne det, eller at sterke nasjonale eller internasjonale interesser berettiger det.*

Svært lite av det som har skjedd her harmonerer med de artiklene vi finner i charteret. Det Hedén argumenterte for å verne i 1951, og det som Ørnulf beskriver fra 1960 er borte. Området har, som det står i utredningen fra 1996:

... men det er samtidig viktig å være klar over/informere om at området slik det fremstår i dag med brolagte gater, vakker belysning og hvitmalte hus, er et mye "finere" område enn på 1800-tallet. Noen mener at strøket er ved å bli "slik beboerne på 1800-tallet ville ønsket det – om de hadde hatt økonomisk evne".⁵⁵

Det er på ingen måte hva charteret går ut på. Stavanger har tatt vare på de trange gatene og de små husene, men hva med resten? Lite er bevart som viser den historiske utviklingen i området. Det som en gang var et arbeiderstrøk, har blitt gentrifisert. Mye av det autentiske, det som var stedets "sjel", er borte. Utformingen på vinduer og dører, som kanskje kunne ha vært med og fortalt noe av den historien er ikke original lenger. Velstelte små hager har erstattet vedskjul og utedoer.

Venezia-charteret sier at deler som byttes ut skal bære preg av "vår tid", dette er ikke ønskelig i vedlikehold av gamle trebygninger. Det ble derfor satt sammen et nytt "charter" – *Prinsipper*

---

⁵⁵ Stavanger kommune utredning "Hva vil Stavanger med Gamle Stavanger" (1996) s. 19

for bevaring av trebygninger fra 1999 og *Prinsipper for bevaring av tradisjonell byggeskikk i tre* fra 2017, som skulle fungere i slike sammenhenger. I dette charteret heter det at deler som skiftes ut skal passe inn, de skal så langt det er mulig produseres av de samme materialene og etter de samme teknikkene som de originale. Det skal også så langt det er mulig repareres heller enn å skiftes ut, som for eksempel gamle vinduer og dører. Her har Stavanger vært tidlig ute, for dette var tatt med i § 5 i kommunens reguleringsbestemmelser for Gamle Stavanger fra 1990.⁵⁶ Her blir det også som jeg tidligere har påpekt, i §8 sagt at det ikke er tillatt å rive bygg, og at bygg som blir ødelagt skal "gjenoppføres i sitt opprinnelige utseende og sin opprinnelige form". En tur rundt i strøket viser at kommunens reguleringsbestemmelser ikke alltid blir fulgt. Ikke alt er like pent når man ser nærmere etter, heller ikke er det like "riktig". Vi finner eksempler på at grunnmurer har blitt forsøkt reparert med lecablokker, mange har fortsatt husmorvinduer og halvraatten kledning.

Se figur 5

Nedre Strandgate 78, en blå fargeklatt og et av de eldste husene, har fått beholde sitt karnappvindu. Det er for øvrig det ene av to hus i hele området som ikke er hvitt. Det andre huset ligger i Øvre Strandgate og er nå fredet. Grunnen til at Nedre Strandgate 78 ser ut som det gjør, er fordi det ikke har blitt gjort endringer på det etter at området ble vernet i 1956. Den gang området ble foreslått vernet viser til og med de gamle svart/hvitt-bildene at husene ikke bare har vært hvite, eller hatt samme farge. Bildene viser ulike næringsvirksomheter som til dels har foregått bak høye, grå plankegjerdet.

Dag Nilsen gav i 2003 ut en liten bok, *Gamle Stavanger: Problemstillinger og utfordringer*⁵⁷ der han går gjennom mye av denne problematikken. Alt fra de gamle dørene som åpnet innover, til dagens dører som åpner ut mot gaten. Vinduer og dører som før passet inn i karmen, men som i dag er utstyrt med en liten åpning nederst. Han kommer også inn på den

---

⁵⁶ Næss, Hans Eyvind, *Gamle Stavanger – Historien i og mellom husene* (Stavanger: Foreningen Gamle Stavanger, 1998) s. 17

⁵⁷ Nilsen, Dag, *Gamle Stavanger: Problemstillinger og utfordringer* (Stavanger: Foreningen Gamle Stavanger, 2003)

estetiske siden av saken, at de fleste huseierne ønsker at huset skal se pent og velholdt ut, noe som fører til at:

...spor av slitasje og det som i antikvarisk språkbruk kalles "aldersverd" oppleves av brukerne gjerne som forfall. De forskjellige dekorasjonselementer fra ulike perioder betraktes av mange som et utvalg man fritt kan velge og vrake blant, og en del hus har fått et "historisk" stilpreg de aldri har hatt tidligere.⁵⁸

Nilsen avslutter med å skrive:

Det er ikke bare selve bygningene som er viktige i et bevaringsområde, men også alle spor etter endringer, f.eks. tidligere åpninger som er blendet o.s.v. Også behandlingen av området mellom, med gamle hellelegginger og forstøtningsmurer, trapper med gelendere er viktige. Små detaljer som gamle utelamper, lufterister, nummerskilt, pussoverflater o.l. står i fare for etter hvert å forsvinne om man ikke er oppmerksom på dem. Selv om disse detaljene kan stamme fra senere perioder i områdets historie, er de viktige elementer i helhetsbildet, og bidrar til opplevelsen av et historisk miljø.⁵⁹

Dette er eksempler på hva Venezia-charteret og Nara-dokumentet handler om, hva de forsøker å bevare, og som man er i ferd med å miste i Stavanger. Reguleringsplaner og kulturminneplaner viser at politikerne gjerne har et ønske om å få til noe, men det mangler ofte mye i måten de gjennomfører dem på.

4.6 Hva har skjedd med området etter 1956?

*Mange skjemmende uthus er etterhvert blitt fjernet,
likeså er høye og ofte umalte plankegjerdet revet for*

---

⁵⁸ Ibid. s 6

⁵⁹ Ibid. s. 26

å gi plass til hvitmalte stakittgjerder.⁶⁰

Hva er så "arven" vår generasjon etterlater seg i Gamle Stavanger? Området har tilsynelatende blitt veldig "pent" med små, hvite hus på rekke og rad, som gjerne er pyntet med blomster. Vi kan se fin brolegging, en og annen liten hage bak hvite stakittgjerder og ikke en bil i sikte. Det minner veldig lite om det Ørnulf skriver om i sin lille kronikk i Aftenbladet i april 1960.⁶¹ Med utgangspunkt i en spasertur gjennom området sammen Einar Hedén forteller han om de ulike husene og om livet til dem som en gang bodde der. Om seilmakere og kjøpmenn, om bakeri og smie, om brannsprøyta i sprøytebakken og mer kjente personligheters forhold til stedet. Vi kan lese om at Arne Garborg besøkte sin bror som bodde her, og om Lars Hertervig's siste dager i et hus som i 1960, ettersom forfatteren visste, fortsatt hadde det samme tapetet på veggene. Og han romantiserer den slitsomme tilværelsen til disse naboene som "...satt på trappene i gode sommerkvelder og røykte langpipe mens praten gikk fra trapp til trapp. Kvinnene satt ved husbondens føtter med sitt strikkesett og lyttet til samtalen..."

Det er vanskelig å forbinde disse menneskene med strøket slik det framstår i dag. I Ørnulf's verden har det nok vært mer fargerikt, og med smie og bakeri og andre virksomheter har det nok også vært mer liv og leven i gatene enn det er nå. Det vil si, her blir riktig mye liv og leven hver gang et cruiseskip legger til kai og turistene flommer inn i de trange gatene. Er det for dem vi bevarer? Området slik det er i dag er jo ikke lenger slik det var, det har gått gjennom en utvikling, men kanskje ikke akkurat den naturlige utviklingen det ellers ville hatt. Nå står det i fare for å bli helt innestengt av høye hus på alle kanter, en sjarmerende, liten landsby midt i storbyen.

Kanskje var det nostalgi som fikk Hedén til å ytre ønsket om bevaring, men jeg sliter med å forstå hva som er bevart og for hvem det egentlig er bevart. Dette er jo ikke boliger for slitne arbeidere lenger, hele området har blitt gentrifisert, og det har fått hevet sin sosiale status.

---

⁶⁰ Næss, Hans Eyvind, *Gamle Stavanger – Historien i og mellom husene* (Stavanger: Foreningen Gamle Stavanger, 1998) s. 14

⁶¹ Ørnulf, "Gamle Stavanger på Stra'en", *Stavanger Aftenblad*, 16.04.1960, s. 7 <http://www.e-pages.dk/aftenbladet/12404/7/?gatoken=dXNlc19pZD0xOTc4NTY3JnVzZXJfaWRfdHlwZT1jdXN0b20%3D>

I forbindelse med den foreslåtte utbyggingen av Nedre Strandgate 40-44, skrev Bodil Rygh og Ketil Thu i 2018 et innlegg i Stavanger Aftenblad. Her gjør de oppmerksom på at området "... har kommunal vernestatus og er registrert i riksantikvarens NB-database", og dessuten at "... Stavanger kommune ønsker dette kulturhistoriske området inn på UNESCOs verdensarvliste".⁶² Jeg har forsøkt å finne ut om dette er tilfelle, men det later til at det bare er et rykte som dukker opp med jevne mellomrom. Det er mange grunner til at om Stavanger kommune skulle ønske å søke, så ville ikke dette la seg gjøre, blant annet fordi både området og bygningene har gått gjennom for store endringer etter at det ble vernet.

De fleste vil kanskje forbinde UNESCOs verdensarvliste med turisme. Det er da også ofte grunnen til at det blir søkt om plass på lista for steder og monumenter. Noen steder, som for eksempel Notodden og Rjukan tyr til utradisjonelle metoder for å markedsføre seg i så måte, i en artikkel i magasinet *Fortidsvern* kan man lese at de blant annet har tatt i bruk Facebook i håp om å få en plass på lista.⁶³ Nettopp for å kunne trekke turister, og med dem forhåpentligvis også inntekter. En plass på Verdensarvlista gir med andre ord både status og oppmerksomhet. Det var forøvrig en vellykket aksjon for Rjukan – Notoddens del, de ble i 2015 ført opp på UNESCO lista som industriarvsted⁶⁴.

---

⁶² Rygh, Bodil og Ketil Thu, "Terrassehagene får vi aldri tilbake", *Stavanger Aftenblad*, 17.01.18 <http://www.e-pages.dk/aftenbladet/36315/1/?gatoken=dXNlc19pZD0xOTc4NTY3JnVzZXJfaWRfdHlwZT1jdXN0b20%3D>

Lastet: 02.06.20

⁶³Bjerknes, Bendik "Stiler mot verdensarvstatus – bruker Facebook intensivt", *Fortidsvern* 4/2011, s. 28

⁶⁴ riksantikvaren.no

5 Carcassonne

Carcassonne er en gammel by som ligger en times togtur øst for dagens Toulouse i sør-Frankrike, i en korridor mellom to fjellmassiv, Pyreneene mot sør og Sentral-massivet mot nord. Egentlig er byen delt i to, en nyere del – La Bastide ligger på vestsiden av elven Aude. Vest for elven, på en liten høyde ligger den eldste delen – La Cité, omringet av gamle bymurer som blir brutt av mange tårn i ulike høyder og fasonger. Den lille høyden gir utsikt over elven Aude og landskapet rundt, denne utsikten var nok grunnen til at byen ble lagt hit.⁶⁵ Det var enkelt å følge med på hvem som nærmet seg, og skråningen gjorde den lettere å forsvare. Arkeologiske utgravninger på stedet viser at det har bodd folk her siden ca. 600 f.Kr.⁶⁶ Senere kom romerne og bygde de første befestningene, byen var et viktig knutepunkt for ferdselen og handelen i området. Den knyttet sammen innlandet og Middelhavet, men også ruten til Spania og Barcelona gikk forbi her. Denne beliggenheten har gjort byen attraktiv for erobrere utenfra, gjennom årenes løp har La Cité og Languedoc (Langue d'Oc), som er området den er en del av, vært underlagt både romerne, goterne, merovingerne, fyrster fra Catalonia og Toulouse før de ble innlemmet i Frankrike etter korstoget mot albigenserne på 1200-tallet.⁶⁷ Alle disse erobrerne har satt sine merker på byen og murene rundt den, og for den som kan lese historien disse murene forteller, er det lett å skille mellom alle disse fra romersk murlegging og til de arbeidene som ble gjort da de ble restaurert på 1800-tallet. Det som i dag er vernet er de offentlige delene av La Cité. De består av de to murene, som er ca. 1,5 km. lange og som løper parallelt rundt bebyggelsen, alle de ulike tårnene, slottet og kirken St. Nazaire.

sett inn kart

Etter at området ble erobret og lagt inn under den franske kongens styre på 1200-tallet, ble La Cité en kongelig festning.⁶⁸ Ansvar for byen og festningsverkene var etter dette hos garnisonen og de soldatene som var utplassert der. Etter hvert ble byens strategiske betydning

---

⁶⁵ Panouillé, Jean-Pierre, *Carcassonne: History and Architecture* (Rennes: Éditions Ouest-France: 2011) s.6

⁶⁶ de Lannoy, François, *The Cité de Carcassonne* (Paris: Éditions du patrimoine, 2008) s.4

⁶⁷ Ibid. s. 4 - 8

⁶⁸ Ibid. s. 8

mindre, og i 1793 ble garnisonen flyttet. På 1800-tallet var slottet og deler av festningsverkene i forfall, og området mellom murene var for en stor del i bruk som boligområde (slum).⁶⁹ I perioden 1805 – 1820 ble i tillegg deler av festningsverkene revet, og stein fraktet bort til bruk andre steder. Stein fra et av de største tårnene som ble revet, ble for eksempel brukt til å bygge en mølle.⁷⁰ Det var på tomten etter dette tårnet Viollet-le-Duc senere bygde kirken *St. Gimer*, i dag kan vi bare se restene etter murene som ledet til tårnet der de løper parallelt nedover skråningen mot den nyere bebyggelsen. Viollet-le-Duc ble involvert etter at den franske "riksantikvaren", Prosper Mérimée hadde besøkt byen på oppfordring fra Jean-Pierre Cros-Mayrevieille, en ildsjel fra området. Det ble søkt om å få kirken i La Cité, *Saint-Nazaire* registrert som historisk monument, og Viollet-le-Duc ble involvert i restaureringsarbeidet på kirken som er en basilika fra 1100 – 1200-tallet.⁷¹ *Saint-Nazaire* ligger i den sørlige delen av La Cité, den har romersk nav, men gotisk tverrskip og kor. Viollet-le-Duc begynte arbeidene på *Saint-Nazaire* i 1845, og i 1846 fikk han oppdraget med å vurdere *Porte Narbonnaise* av Prosper Mérimée. Fra 1853 begynte så restaureringsarbeidene på resten av festningsverkene i La Cité. Disse arbeidene fortsatte fram til Viollet-le-Ducs død i 1879, etter ham overtok hans student Paul Boeswillwald, og fra 1913 var Henri Nodet den som var ansvarlig.⁷² I løpet av denne perioden ble både basilikaen, murene og tårnene, samt slottet restaurert i tillegg til at bebyggelsen i området mellom murene ble sanert. Det de gjorde fulgte for en stor del de planene Viollet-le-Duc hadde lagt for området, slik at når man i dag refererer til det arbeidet som ble gjort, så er det Viollet-le-Duc man som regel henviser til. Det gjelder også den kritikken som har blitt reist i forbindelse med restaureringen, både når det gjelder endringene som ble gjort og måten det ble gjort på.

---

⁶⁹ Ibid. s. 12

⁷⁰ Ibid. s. 12, 13

⁷¹ Ibid. s. 13

⁷² Ibid. 13, 14

5.1 Viollet-le-Duc

*The term restoration and the thing itself are both modern. To restore a building is not to preserve it, to repair, or rebuild it; it is to reinstate it in a condition of completeness which could not have existed at any given time.*⁷³

Dette er sannsynligvis det mest siterte⁷⁴ av Eugène Emmanuel Viollet-le-Ducs utsagn, og et utsagn han i dag ofte blir kritisert for. Det tolkes som at han mente at man står fritt til å endre en bygning i forbindelse med restaurering, ved at man retter opp det som måtte være feil i konstruksjonen eller ved å forbedre byggets utseende. Dette var en metode han ofte benyttet seg av selv. Viollet-le-Duc ble tidlig anerkjent i Frankrike, og allerede i 1849 gav han sammen med Prosper Mérimée, som da hadde en stilling i Frankrike tilsvarende den norske rikstantikvaren, ut en håndbok i stell og vedlikehold av historiske bygninger, den regnes, ifølge Glendinning som prototypen på en guidebok i offentlig bygningsbevaring.⁷⁵

Da Viollet-le-Duc i 1846 kom til Carcassonne for å begynne arbeidene med *Saint-Nazaire* hadde han allerede erfaring fra arbeid med restaurering av gamle bygg, han fikk sitt første oppdrag i 1840 da han var 26 år gammel, oppdraget som han fikk av Prosper Mérimée, var å restaurere kirken *La Madeleine* i Vezelay. Luce Hinsch skriver om dette oppdraget at: "Viollet-le-Duc begynte i Vezelay uten teori a priori om hvordan et monument burde restaureres. Han brukte en bygningsarkeologisk metode som hittil var ganske ukjent. Denne metode, basert på arkiv- og bygningsundersøkelser, krevet en stor teknisk ferdighet og dyptgående kunnskaper om arkitektur og statikk, applisert med hell i Vezelay, ble den lagt frem som teori i 1843 da det gjaldt restaurering av Notre-Dame de Paris."⁷⁶

Restaureringsarbeidene på *Notre Dame* varte fra 1844-1864, og var et samarbeid mellom Jean-Baptiste Antoine Lassus (1807-1857) og Viollet-le-Duc. Dette samarbeidet startet tidlig

---

⁷³ Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel, *On restoration* (London: Sampson Low & Co.'s, 1875) s.9

⁷⁴ F.eks. hos Glendinning, Miles, *The Conservation Movement* (2013) s.77 og hos Jokilehto, Jukka A *History of Architectural Conservation* (2012) s.151

⁷⁵ Glendinning, Miles, *The Conservation Movement* (2013) s. 91

⁷⁶ Hinsch, Luce "Myten om Viollet-le-Duc" i *Pionerer i Arkitekturvern*, Red. Stephan Tschudi Madsen Oslo: Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1975) s. 14

på 1840-tallet og varte fram til Lassus' død i 1857. Lassus var ifølge Jokilehto⁷⁷ en ivrig tilhenger av nygotikk, men da han og Viollet-le-Duc i 1842 leverte sitt forslag til restaureringen av *Notre dame* var de opptatt av at det måtte gjøres med tilbakeholdenhet og objektivitet, og ved å unngå enhver personlig mening.⁷⁸ Restaureringene i Carcassonne var noe Viollet-le-Duc var opptatt med resten av sitt liv, selv om han også påtok seg andre oppdrag innimellom. Mye av det han skrev om sine teorier og arbeider knyttes også opp til restaureringene i Carcassonne, det er slik man i dag vet hva han gjorde og hvordan han gjorde det. Alt fra arkeologiske utgravninger til studier av forsvarsverk og krigføring i middelalderen ble brukt som grunnlag for restaureringene. Mange av disse publikasjonene er fortsatt tilgjengelige, noen av dem har jeg brukt i forbindelse med mine egne undersøkelser, som *On Restoration*, gitt ut på engelsk i 1875. Det hender man kommer over kommentarer angående Viollet-le-Ducs forhold til gotikken, jeg har valgt å se bort fra dette fordi nygotikk var på moten på denne tiden, og etter min mening kan man da ikke med sikkerhet si at en annen arkitekt ikke ville ha valgt å følge den samme stilen, slik Jokilehto skriver om Lassus for eksempel.

I boken *On Restoration* skrev Viollet-le-Duc om sine teorier og arbeidsmetoder, det er fra innledningen i denne at jeg har hentet sitatet som innleder dette kapittelet. Det er også i denne boken han skriver at "enhver bygning og hver del av en bygning bør restaureres i sin egen stil både utseendemessig og strukturelt", og at "det før hver reparasjon er viktig å undersøke og fastslå hver dels alder og karakter".⁷⁹ Dette begrunner han med at bygninger fra middelalderen ble bygget over tid, og at de ofte har blitt endret over tid, enten dette har skjedd ved ombygginger eller påbygginger. Han argumenterer også for at når deler må skiftes ut, må de nye delene være både i form av bedre materialer, og i en sterkere og mer perfekt utførelse.⁸⁰ Om bygninger som av ulike grunner har forfalt til nærmest ruiner, skriver han at det er viktig å samle og undersøke alt som finnes, selv de minste bitene må undersøkes, det må registreres hvor de ble funnet og det må bestemmes hvilken funksjon de har hatt.⁸¹ Dette

---

⁷⁷ Jokilehto, Jukka *A History of Architectural Conservation* (2012) s.139

⁷⁸ Glendinning, Glendinning, Miles, *The Conservation Movement* (2013) s. 91

⁷⁹ Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel, *On restoration* (1875) s. 35, 36

⁸⁰ Ibid. s. 46

⁸¹ Ibid. s. 70

må gjøres før man begynner med restaureringen, slik at man unngår senere overraskelser. Slik Maria Rita Campa, italiensk arkitekt og en av bidragsyterne til Hardy's *The Venice-Charter Revisited*, skriver: "Restoring a building, for Viollet-le-Duc, is not at all taking that building to a defined historical situation, but it is taking it to a situation of perfection, which leaves out of consideration its historical facts. He collocates on the side of re-design and of re-make, in the artistic sense. The restoration becomes, in this way, the architecture of wishes, a re-design."⁸² I hennes tolkning av Viollet-le-Ducs holdninger, mente han at en bygning skulle tilbakeføres til sin egen "stil", og til den perioden i sin historie der den var mest komplett, eller "på høyden". Man skal, i hennes tolkning, spørre seg hva den opprinnelige arkitekten ville ha gjort – også om dagens teknikker, materialer og penger hadde vært tilgjengelige for denne tenkte arkitekten. "Tenkte" fordi mange bygg endres over tid, og derfor ikke har bare en arkitekt, men mange.⁸³

5.2 Hva bevarer vi?

Viollet-le-Duc blir i dag ofte kritisert for måten han jobbet på, og valgene han tok i forbindelse med arbeidene sine. Mange steder har man valgt å "rette" på arbeidene hans, som i *Saint-Sernin* basilikaen i Toulouse. Viollet-le-Duc restaurerte denne på 1860-tallet, mens Yves Boiret på 1970-tallet gjorde om på dette og tilbakeførte den til slik den var pre-Viollet-le-Duc.⁸⁴ Også i Carcassonne har det vært slike kontroverser, der man i nyere tid har forsøkt å sette ting i historisk korrekt stand selv om det betyr at man har fjernet Viollet-le-Ducs "forbedringer". Disse protestene kom allerede tidlig i prosessen, og startet med et brev fra den tidligere nevnte ildsjelen Jean-Pierre Cros-Mayrevieille til Mérimée i 1872, som referert av blant andre Campa⁸⁵. Problemet for Carcassonne i dag er at La Cité står på UNESCOs

---

⁸² Campa, Maria Rita "E. E. Viollet-le-Duc, Between Theory and Practice of Conservation: The Case of Carcassonne Town" i *The Venice Charter Revisited*, Red. Matthew Hardy (2008) s. 514

⁸³ Ibid s. 514

⁸⁴ Stubbs, John H. & Emily G. Makaš *Architectural Conservation* (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2011) s. 50

⁸⁵ Campa, Maria Rita "E. E. Viollet-le-Duc, Between Theory and Practice of Conservation: The Case of Carcassonne Town" i *The Venice Charter Revisited*, Red. Matthew Hardy (2008) s. 521, 522

Verdensarvliste og Viollet-le-Duc står som en av grunnene til at de fikk denne plassen. Nettopp kombinasjonen av en unik by og en unik arkitekt. Det har derfor vært snakk om at hvis Carcassonne velger å fortsette med og tilbakeføre byen til en historisk korrekt tilstand samtidig som de fjerner sporene etter Viollet-le-Duc, så kan de risikere å miste plassen på denne lista. Christina Cameron beskriver i sin artikkel⁸⁶ diskusjonene som har pågått innad i organisasjonen (UNESCO) i forbindelse med søknaden fra Warszawa om plass på Verdensarvlisten, der kommer det også frem at Carcassonne søkte om plass to ganger. Først i 1985, da de fikk avslag på grunn av de store endringene som ble foretatt av Viollet-le-Duc. Neste gang de søkte, i 1995, fikk de plass på lista nettopp på grunn av arbeidene Viollet-le-Duc utførte, og fordi det var den kjente arkitekten og foregangsmannen Viollet-le-Duc som stod bak.⁸⁷

I følge Jokilehto var det første arbeidet Viollet-le-Duc gjorde i Carcassonne restaureringen av kirken Saint-Nazaire, og det var mens han holdt på med dette at han ble bedt om også å undersøke Porte Narbonnaise, som er hovedinngangen til La Cité. Ved hjelp av diverse undersøkelser, som oppmålinger og arkeologiske utgravninger, samt ved å dokumentere det han gjorde ved hjelp av skisser og fotografier, så fikk han i 1855 oppdraget med å restaurere denne også. Dette oppdraget ble senere utvidet til å gjelde rundt 15 % av forsvarsverkene i og rundt La Cité. Vurderingene Viollet-le-Duc gjorde angående takene blir også forklart her, de tidligste utgavene av festningsverkene var romerske og hadde hatt flatere, steinkledde tak, grunnen til at han valgte spissere, skiferkledde tak skyldes de store ombyggingene som ble gjort av den franske kongens nordlige ingeniører på 1200-tallet.⁸⁸ Både Lannoy og Panouillé skriver at det sannsynligvis var på denne tiden, rundt 1240 – 1250, at den ytterste muren rundt La Cité ble bygget. Det ble i løpet av to perioder, 1240 – 1250 og igjen fra 1280 – 1290, også bygget nye tårn, murer ble bygget høyere og skråningen på utsiden ble ryddet for bebyggelse. De av innbyggerne som hadde boligene sine her, ble flyttet over elven Aude til den nye byen, La Bastide, som da ble grunnlagt der.⁸⁹ Det var resultatet etter disse ombyggingene og

---

⁸⁶ Cameron: "From Warsaw to Mostar" (2008) s. 21

⁸⁷ UNESCO World Heritage Centre "Historic Fortified City of Carcassonne" <https://whc.unesco.org/en/list/345/>
Lastet: 02.06.20

⁸⁸ Jokilehto, Jukka *A History of Architectural Conservation* (2012) s. 148, 149

⁸⁹ de Lannoy, François, *The Cité de Carcassonne* (Paris: Éditions du patrimoine, 2008) s. 9, 10

forsterkningene av anlegget, som ble utgangspunktet da restaureringene startet på 1850 – tallet.

5.3 Viollet-le-Duc som foregangsmann

Allerede tidlig i Viollet-le-Ducs karriere har han hatt klare meninger om hvordan man burde restaurere gamle bygg. Han hevdet at den beste formen for bevaring av et bygg, var å bruke det, og at restaureringen burde legge til rette for slik bruk, at det var bedre for en gammel kirke å bli forlatt heller enn å bli utsatt for en dårlig restaurering.⁹⁰ Fra 1840-tallet ble det mer akseptert at man i forbindelse med restaurering gjenskapte en helhetlig arkitektur, det leder til Viollet-le-Ducs utsagn om at man med restauring skal sette et bygg i en helhetlig stand det aldri før har vært i.⁹¹ Slik vi så eksempler på fra Carcassonne betydde dette gjerne også å bytte ut materialer, bytte ut deler, bygge på og forsterke osv. Deler som ble byttet ut ble tatt vare på, inne på slottet i Carcassonne er det for eksempel utstilt statuer som tidligere hadde stått som utvendig dekor på kirken Saint-Nazaire, disse har vært så slitt av vær og vind at de har blitt byttet ut. I dag er jo dette et fenomen som er ganske vanlig, på grunn av vær og luftforurensning er det mange kjente statuer som har blitt flyttet innendørs og en kopi satt opp ute i stedet, som med Michelangelos *David* i Firenze. Jokilehto skriver at Viollet-le-Ducs teorier om restaurering spredte seg raskt rundt om i Europa, han fikk anerkjennelse fra engelske RIBA i 1855, fra kunstakademiet i Milano i 1858 og senere fra institusjoner i blant annet Nederland, Belgia, Spania og USA.⁹²

Diskusjonene omkring det som skjer og det som har skjedd i Carcassonne, kan knyttes ganske sterkt opp mot Venezia-charteret. Det vil være en anakronisme å se på Viollet-le-Ducs arbeider i forhold til charteret, men ikke å se på charteret i lys av hans arbeider. Han ble jo tydeligvis allerede i sin levetid regnet som en foregangsmann i bevaringsarbeid, og i løpet av sin karriere utførte han arbeider på mange av Frankrikes mest kjente bygg, blant dem også *Notre Dame* i Paris. Mange av Viollet-le-Ducs tanker og teorier har blitt tatt opp i charteret,

---

⁹⁰ Jokilehto, Jukka *A History of Architectural Conservation* (2012) s. 154

⁹¹ Ibid. s. 155

⁹² Ibid. s.155

blant annet viktigheten av arkeologiske undersøkelser i forkant og videre en grundig dokumentasjon av arbeidene etter hvert som de blir utført. At deler som ble tatt bort under restaureringen senere havnet på museum der man kan se dem, kan jo også sees på som en del av dokumentasjonen. Tanken om at et bygg bevares best om det er i bruk, er noe vi finner igjen i charteret, selv om han mente at det måtte kunne legges til rette for bruken, ikke slik charteret er utformet, der bruken må legges til rette for bygget. Campa har i sin artikkel tatt for seg Viollet-le-Ducs *Dictionnaire raisonné*, som *On Restoration* i dag er en del av, og setter hans teorier opp mot tre av artiklene i Venezia-charteret, nummer 9, 12 og 15.⁹³ To av disse artiklene nummer 9 og 12 kommer inn under temaet restaurering, mens nummer 15 dreier seg om utgravninger. Nummer 9 har ofte en tendens til å dukke opp i diskusjoner omkring charteret fordi det på mange måter virker både selvmotsigende, men også fordi det ikke alltid ser ut til å passe inn i charteret slik det er formulert. At Campa velger å sette nummer 9 opp mot Viollet-le-Ducs utsagn om at en restaurering skal bringe bygget til en helhet det aldri før har hatt, må jo være en anakronisme. Viollet-le-Duc var riktignok en foregangsmann, men charteret ble satt sammen nesten 90 år etter at han døde. Jeg ville vel heller ha valgt å si at man kanskje har sett på kritikken av Viollet-le-Ducs utsagn om at man bør søke å få til en helhetlig stil i restaureringen når man satte sammen charteret, og at både nummer 9 og nummer 11, som nettopp sier at en enhetlig stil ikke er ønskelig, er et resultat av det, men det blir jo bare spekulasjoner fra min side. Det Viollet-le-Duc var tidlig ute med, og som han også fikk stor anerkjennelse for, var tiden han brukte på undersøkelser i forkant av restaureringen, og for dokumenteringen av arbeidet underveis. Dette er da også ting som på ulike måter har blitt tatt inn i charteret, under temaet definisjon finner man at konservering og restaurering støtter seg på alle vitenskaper og teknikker, og at målet er å bevare både kunstverket og det historiske vitnesbyrde.⁹⁴ Under den neste delen som handler om bevaring, finner man for eksempel at bruk letter bevaringen, og at også de tradisjonelle omgivelsene må

---

⁹³ Campa, Maria Rita "E. E. Viollet-le-Duc, Between Theory and Practice of Conservation: The Case of Carcassonne Town" i *The Venice Charter Revisited*, Red. Matthew Hardy (2008) s. 513

⁹⁴ ICOMOS Norge (2004)

http://www.icomos.no/cms/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=39&Itemid=74

Lastet: 22.05.15

bevares. Nummer 15 og 16 dreier seg om henholdsvis arkeologiske utgravninger, og om dokumentasjon og publisering, som begge deler ble tatt i bruk under arbeidet i La Cité. Viollet-le-Duc valgte seg ut en stil, en periode som han fokuserte på, og prøvde med det å få byen til å framstå mer enhetlig enn den noen gang kan ha vært. En spasertur rundt i en hvilken som helst by viser jo nettopp ulike bygg fra ulike perioder og i ulike stilarter, også i Carcassonne har de ulike historiske lagene vært tydelige, spesielt på festningsverkene. Dette var noe Viollet-le-Duc også selv påpekte da han i sin bok⁹⁵ pekte på for eksempel ulikhetene mellom det romerne bygde og det som goterne bygde. I senere tid har byen valgt å rette opp en del av de feilene de mente Viollet-le-Duc gjorde, som å bytte ut tak på en del av tårnene etter hvert som disse trengte vedlikehold. Da gikk man bort fra grå skifer og tilbake til rødfarget stein (lauze), planen var etter hvert å få skiftet ut alle takene, men senere undersøkelser viser at heller ikke denne typen stein har vært i bruk på alle tak. François de Lannoy går ganske grundig inn på akkurat dette i sitt lille hefte om byen.⁹⁶ Sannheten er vel at byen i dag, der silhuetten viser en mengde ulike tårn, med ulik høyde og ulike tak, nok er det nærmeste den kommer til det den engang har vært.⁹⁷ Historiske og geografiske forskjeller er vel kanskje en del av grunnen til at byen i utgangspunktet ønsket en annen utforming på en del ting. Viollet-le-Duc har ikke bare gitt tårntakene en utforming som man i Carcassonne mener er mer i tråd med byggeskikker i nord- enn i sør-Frankrike, han valgte også å fokusere på en periode som kom etter at området var lagt under fransk styre i 1229, etter korstogene mot albigeneserne. Tatt i betraktning at dette var den perioden da anlegget var på sitt største og mest imponerende, som en følge av utvidelsene og forsterkningene som ble utført av de franske ingeniørene, så var nok ikke Viollet-le-Ducs valg så urimelig. Problemene og protestene oppstod like mye fordi han valgte å tilbakeføre alt til samme stil, til en periode som var preget av fransk gotikk, og ikke av tidligere romanske stiler.

De første takene som ble byttet ut var på tårnene til Porte Narbonnaise, det skjedde i forbindelse med restaureringsarbeider allerede i 1959. Senere har det blitt utført endringer på flere steder, på tårn i den ytre muren på nordsiden er skiferen fjernet, og de gamle tårnene i

---

⁹⁵ Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel, *The City of Carcassonne* (Éditions Albert Morancé) s. 2

⁹⁶ de Lannoy, François, *The Cité de Carcassonne* (Paris: Éditions du patrimoine, 2008) s.62, 63

⁹⁷ Ibid. s.63

sør har fått rød, romersk takstein.⁹⁸ Det er fortsatt meningen å skifte ut mer av skiferen, men motstanden mot dette har økt hos mange. Selv om man kanskje fortsatt er uenig i Viollet-le-Ducs bruk av fransk gotikk, så er tross alt plassen på Verdensarvlisten knyttet opp mot Viollet-le-Ducs arbeider.

Hva er det da de forsøker å bevare i Carcassonne? Da La Cité ble overtatt av Frankrike på 1200-tallet var byen og forsvarsverkene helt annerledes enn de var da Viollet-le-Duc kom inn i bildet på 1800-tallet. Man kan kanskje spekulere over om dette har noe med hensynet til turistene å gjøre? Med fokus på middelalderen kan man jo samtidig selge mer av trubadurer, galsriddere og katarer. En annen mulighet er at det for dem som bor der, som er knyttet til stedet kanskje også dreier seg om det fenomenet jeg var inne på tidligere, det litt udefinerte man kaller stedets ånd, eller tidens ånd, dette som gir et sted karakter, autensitet eller sjel om man vil. Da er kanskje de steinene som ble lagt av Viollet-le-Duc og hans arbeidere fortsatt litt for "nye". Så hva er det Carcassonne bevarer? I dag burde svaret ha vært at de ikke bare bevarer historien og kulturminnet, men også at den står som ett minnesmerke over en arkitekt og hans visjoner. Uten arkitekten ville det jo neppe ha vært noe La Cité igjen.

---

⁹⁸ Ibid s.62

6 Ulike steder – like problemer

Allerede de gamle romerne var opptatt av bygningsbevaring, det ble brukt som en måte å hedre, enten den bygget var tilegnet eller den som fikk det bygget. Et kjent eksempel er Pantheon i Roma, opprinnelig bygget av Agrippa, jevnet med jorden og bygget opp igjen av Hadrian, men fortsatt står det at det var Agrippa som fikk det bygget. Også bruken har endret seg siden det ble bygget som et tempel for 2000 år siden, og til dagens kirke. Det samme med Marcellus-teateret som også ligger i Roma. Det startet som et romersk teater tilegnet Augustus' svigersønn, en periode var det blant annet et fiskemarked der, i dag er restene ombygget til luksusleiligheter. Den beste måten å bevare på er at bygningene blir brukt, og selv om bruken kanskje endrer seg over tid vil det vanligvis lede til et mer eller mindre jevnt vedlikehold, en annen viktig ting.

Det at man i dag kan besøke gotiske kirker fra middelalderen, romerske templer fra antikken eller kanskje et gammelt slott, skyldes at noen har tatt vare på dem. De har blitt brukt og vedlikeholdt gjennom århundrer. Slik at det i dag er mulig å få et innblikk i hvordan de en gang var, eller kan man det? Hvor mye vet man om hvordan bygningene har endret seg over tid? Noe kan man resonnerer seg fram til, som at når et romersk tempel blir bygd om til kirke så blir alt som kan minne om hedensk overtro fjernet og erstattet med kristne symboler. I Norge har man klart å bevare noen få av de gamle stavkirkene, disse har også gått gjennom store endringer selv om de har blitt brukt som kirker hele tiden. Da de ble bygget var Norge et katolsk land, utsmykningen og inventaret i kirkene var preget av det, de hadde gjerne flere altre, relikvieskrin og helgenbilder. Da reformasjonen kom ble mange av disse tingene fjernet og det ble satt inn benker og prekestoler i kirkene. I et hefte gitt ut av menighetsrådet i Stavanger Domkirke beskrives denne prosessen og hva den betydde for interiøret i denne kirken.⁹⁹ Noen bygninger har forfalt til de nærmest har vært ruiner før noen har forbarmet seg over dem og satt dem i stand igjen. Et kjent eksempel fra Norge er Nidarosdomen i Trondheim. Andre bygg har kanskje blitt lagt i ruiner av større katastrofer, som brann, jordskjelv og krig, men har blitt bygd opp igjen av ildsjeler som har ment at de har vært verdt

---

⁹⁹ Menighetsrådet i Stavanger Domkirke: "Stavanger Domkirke", s. 4

å ta vare på. Det var en brann i koret på Stavanger Domkirke, som er grunnen til at kirken som ble bygd i romansk stil i 1125, i dag har et gotisk kor som er omtrent 150 år yngre enn resten av bygget. Nyere eksempler er de tyske byene som ble bombet til ruiner under 2. verdenskrig, der man etter krigen valgte å bygge opp igjen kopier av de historiske bysentraene, slik at man i dag knapt ser forskjell på det som var og det som er nytt. Det har med andre ord vært brukt mange ulike metoder opp gjennom tidene for hvordan man har tatt vare på bygninger.

Da interessen for nasjonal historie og nasjonale kulturminner økte på 1800-tallet, økte også debattene rundt dette. Mange hadde synspunkter på hvordan dette burde gjøres, og hva man burde prioritere. Denne prosessen startet tidlig i Frankrike, allerede fra tidlig på 1800-tallet. Det skyldes hovedsakelig alle ødeleggelsene etter Napoleons krigene. Frankrike har ifølge Stubbs og Makaš¹⁰⁰, etter dette vært et foregangsland på to områder knyttet til bygningsbevaring. De

Det tok tid før myndighetene i Norge begynte å interessere seg for dette, så de første årene var det private ildsjeler eller foreninger for spesielt interesserte som drev dette arbeidet framover. I Norge var dette som tidligere nevnt personer som J. C. Dahl og etableringen av Fortidsminneforeningen i 1841. Ikke alle var enige i denne måten å tenke på, og som kunsthistoriestudent blir man tidlig kjent med John Ruskin og hans teorier¹⁰¹. Disse har på en måte fått ny aktualitet nå, for etter den siste brannen i Glasgow School of Art har flere gått ut i media og ment at bygget denne gangen burde "få dø med verdighet" framfor å bli bygget opp igjen som en moderne replika. Det ville i så fall være helt i tråd med Ruskin, som var motstander av den formen for bevaring som krever inngripen i bygget.

Når vi spør *hvem* vi bevarer for, *hva* vi bevarer og *hvorfor* eller *hvordan* vi gjør det, så er ikke det noe vi finner svar på i hverken Venezia charteret eller andre chartre. De kan være retningsgivende for hvordan arbeidet skal planlegges og utføres, men det er det hele. Hva vi

---

¹⁰⁰ Stubbs, John H. & Emily G. Makaš *Architectural Conservation* (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2011) s. 41

¹⁰¹ Madsen, Stephan Tschudi, "Restaurering og antirestaurering" i *Pionerer i arkitekturvern*, Red. Stephan Tschudi Madsen (1975) s 23- 42

bevarer vil ofte dreie seg om økonomi, og som vi så med terrassehagene på Straen vil det også ofte føre til konflikter mellom utbyggere som vil tjene penger og dem som er interessert i bevaring. Det er bare i de tilfellene hvor objektet/kulturminnet er beskyttet ved lov at vi unngår dette, i Norge er for eksempel bygg og andre kulturminner fra før reformasjonen (1537) automatisk fredet. Andre aspekter ved hva vi bevarer dreier seg om å beholde en helhet, en stilart og et minne. Kanskje var det drivkraften bak Hedéns visjoner, et forsøk på å bevare barndomsminner. Da det ble vernet var det et område med slitne arbeiderboliger med et sterkt behov for ulike reparasjoner. Slik det gjennom årene har blitt ryddet opp og rehabilitert, fremstår det nå som et forskjønnet område, gentrifisert. Hvilke kulturminner er det så vi har vernet?

Det er slik vi ser det i Glasgow, at de valgte å bygge opp en kopi av biblioteket slik det var, var jo nettopp for å beholde inntrykket av skolen og Mackintosh' arbeid med den. Men å si at man med det forsøker å bevare noe "i hans ånd" blir feil, selv ville han nok aldri ha tenkt på å bygge en kopi. I Carcassonne er det sannsynligvis akkurat spørsmålet om hva man bevarer som er en del av årsaken til uenighetene. Hvorvidt man skal beholde Viollet-le-Duc's franske arbeider eller om man heller skal endre det tilbake til en mer occitansk stil. Jeg kjenner ikke områdets historie godt nok til å kunne uttale meg om hvordan lokalbefolkningen oppfatter sin situasjon, om de ser på seg som franske, integrert i Frankrike på alle plan, eller om alle skiltene med både fransk og occitansk tekst kan tyde på at det er en gryende occitansk selvfølelse på gang. Det ville jo ikke være så unaturlig, det er tross alt ikke lenge siden Catalonia, en nabo-region litt lengre sør, over grensen til Spania forsøkte å løsrive seg.

Straffenivået for brudd på kulturminneloven i Norge er bøter eller fengsel i inntil ett år (lovdata.no). Hva så med de andre kulturminnene, de som ikke har denne beskyttelsen? Da får vi konfliktsituasjoner som i Stavanger. Dette har ikke endret seg siden Hedén la fram det første forslaget sitt i 1951. Da tok det fem år med debatter før det ble vedtatt vern, som det første området i landet. På 70-tallet økte interessen for bevaring både i Stavanger og i resten av Norge. De norske områdene som ble valgt ut som de norske pilotprosjektene i forbindelse med arkitekturvernåret i 1975, bestod alle av verneverdige trehusmiljø, men fra ulike kanter av landet. En god geografisk spredning fra fiskeværet Nusfjord i nord, til Bergstaden Røros i

Midt-Norge og Gamle Stavanger i sør-vest,¹⁰² har nok også vært med på å løfte interessen opp fra stavkirker og gamle gårdstun.

6.1 Verdier

Alle kulturminner har en verdi, og det er gjerne denne verdien man forsøker å bevare. I utgangspunktet er det et svar på spørsmålet om *hva* vi bevarer. Vi forsøker å bevare det som har verdi for oss. Både i Nara-dokumentet og hos Lie Christensen nevnes eksempler på ulike former for verdier, i Nara-dokumentet knyttes disse til autensiteten, mens Christensen siterer Dag Myklebust som mener at det bør skilles mellom aldersverdi, som krever en viss grad av forfall, historisk verdi der kulturminnet blir brukt som historisk kilde, bruksverdi der formen er tilpasset funksjon, og kunstverdi som er subjektiv og ofte tidsbestemt.¹⁰³ Riksantikvarens komite kom i 1987 fram til 12 ulike "verdier": identitetsverdi, symbolverdi, historisk kildeverdi, alder, autentisitet, representativitet-sjeldenhet, variasjon-homogenitet, miljøverdi, pedagogisk verdi, skjønnhetsverdi, kunstnerisk verdi og bruksverdi.¹⁰⁴ "Verdi" kan altså ha mange ulike betydninger, ikke bare ut fra om kulturminnet har en lokal verdi, eller om det fyller UNESCOs krav om å være av internasjonal verdi. Den pågående konflikten angående de siste terrassehagene i Stavanger, viser også til andre former for verdier. Det er ikke bare for å bevare hagene, men beboerne vil også gjerne bevare utsikten sin, for dem har lys og utsikt en verdi og for utbyggerne har tomtene en økonomisk verdi.

6.2 Bevaringsmetoder

I Roma finner vi bygninger som er to tusen år gamle, og som fortsatt er i bruk. De har tillatt at templer har blitt kirker som med Pantheon, eller at et gammelt teater har blitt gjort om til boliger som med Marcellus teateret. Her hjemme har vi tusen år gamle stavkirker, som på

---

¹⁰²Kittang, Dag "Vernetanken i byplandiskursen" *Heimen* 53/2 (2016) s.139

DOI: 10.18261/issn.1894-3195-2016-02-03

¹⁰³ Lie Christensen, Arne *Kunsten å bevare: Om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge* (Oslo: Pax Forlag A/S, 2011) s. 141

¹⁰⁴ Ibid. s. 142

Urnes. De står tilsynelatende som de alltid har gjort, men det er utvendig. Innvendig har de måttet tilpasse seg skiftende tider og skikker, noen har medført større endringer enn andre, som med reformasjonen. Likevel – de er fortsatt i bruk, om enn på en annen måte. I Carcassonne startet forfallet først for alvor da slottet og befestningene falt ut av bruk, og det bare var en håndfull soldater igjen til å ta seg av vedlikeholdet. Det viser at det viktigste virkemiddelet man har i bevaringsarbeidet er å sørge for at kulturminnet er i bruk, om det så betyr at et gammelt kjøpmannshus i Nedre Strandgate blir gjort om til museum. Dette strider dessverre mot deler av Venezia-charteret. Riktignok sier artikkel 5 at samfunnsnyttig bruk av kulturminner er ønskelig, men avviser samtidig endringer i bygningens struktur eller utsmykning. Det kan kanskje virke som at bruk og jevnlig vedlikehold vil være det ideelle svaret på spørsmålet om *hvordan* man burde bevare, dessverre er ikke alltid det tilfelle. I caset med Glasgow School of Art kom det fram i undersøkelsene etter brannen i biblioteket i 2014 at brannen hadde startet i forbindelse med elevarbeider i kjelleren. Det, sammen med manglende brannvarslings- og slukkeutstyr, er en form for bruk som ikke harmonerer med god bygningsbevaring. I Gamle Stavanger, som med resten av den eldre trehus bebyggelsen i Norge, er jevnlig vedlikehold viktig. Tre er slett ikke like holdbart som stein, det er et lettere materiale å jobbe med, både det å bygge i tre og utføre reparasjoner er enklere, men i en værhard kystby er dette noe som må gjøres mye oftere. Både Venezia-charteret og reguleringsbestemmelsene i Stavanger sier at man bør reparere heller enn å bytte ut deler. Da kommer man inn på en annen vanskelig side av bevaringsarbeidet, nemlig den økonomiske. De tre casene representerer ikke bare ulike sider av bevaringsarbeidet, ulike problemstillinger, men også ulike eierforhold og dermed ulike ansvarsforhold. I Glasgow sitter et skolestyre som før brannene fikk midler både fra det offentlige, fra studenter og fra inngangspenger og salg til turistene som besøkte museet og skolen. I Carcassonne er de offentlige delene av La Cité fortsatt offentlige, også her får man inn midler fra turister i form av suvenirsalg og inngangspenger, og jeg går utfra at de også fortsatt får tilskudd til drift fra den franske staten, uten at jeg direkte har funnet dokumentasjon på det. Begge disse stedene har derfor inntekter av kulturminnet, og dermed også penger til drift og vedlikehold selv om de kanskje i perioder har opplevd at utgiftene er større enn inntektene. Carcassonne har i tillegg muligheten til å søke økonomisk støtte fra UNESCO, på grunn av sin plass på Verdensarvlista. I Gamle Stavanger er mesteparten av husene i privat eie, unntak finnes, som for eksempel de som i dag er gjort om til museer. De private huseierne har ikke inntekter av boligene sine, de tar ikke

inngangspenger, de selger ikke suvenirer. Når vedlikeholdet skal utføres, eller det er nødvendig med andre reparasjoner, må dette dekkes av huseieren selv. Det finnes riktignok steder der man kan søke om støtte til slikt arbeid, hos Riksantikvaren om bygget er fredet¹⁰⁵ eller fra Kulturminnefondet om kulturminnet regnes som verneverdig¹⁰⁶. Økonomi influerer dermed ikke bare på hva man bevarer, men også hvordan. Prosessen med å reparere gamle dører og vinduer, vil nødvendigvis være både dyrere og mer tidkrevende enn det er å ta en tur på nærmeste byggevare utsalg for å finne noe som "passer".

6.3 Tilrettelegging

Et annet aspekt ved det å ha ansvar for et kulturminne, er spørsmålet om tilgjengelighet. *Hvem* bevarer vi for? Er dette et kulturminne som skal være tilgjengelig for offentligheten? Ønsker man å bruke det i markedsføringen for å trekke til seg turister? Skal det være en del av et levende miljø, eller skal det være lukket slik at man bare kan stå på utsiden å kikke inn? I alle tre casene er dette viktige spørsmål, som det ofte er med verneverdige kulturminner. Både ICOMOS og UNESCO har som målsetting at kulturminner skal være tilgjengelige, ikke minst i forbindelse med opplæring. Tanken er at den kunnskapen som kan hentes ut fra kulturminnet skal kunne deles med dem som er interessert. I mine tre caser vil det bety at man i Glasgow skal forsøke å formidle kunnskapen om Charles Rennie Mackintosh som arkitekt og designer, men også om den skotske varianten av Art Nouveau og om Glasgow School of Art som institusjon. I Stavanger skal man forsøke å vise hvordan livet var på Straen på 1800-tallet, her har man i tillegg til boligene og de trange gatene, også tre museer som belyser ulike sider av industrien og hverdagslivet på den tiden. I Carcassonne er det middelalderen som er i fokus, med katarer, riddere og trubadurer, og med museer som viser arbeidet til inkvisisjonen. Det er vanskelig å se for seg hvordan dette skal kunne fungere i et moderne samfunn. Studentene i Glasgow hadde jo behov for et bibliotek, på Straen skal det jo helst bo vanlige folk, og

---

¹⁰⁵Riksantikvaren om tilskudd <https://www.riksantikvaren.no/tilskudd/>

¹⁰⁶ Kulturminnefondet om tilskudd <https://kulturminnefondet.no/soknad/hva-prioriteres/>

Carcassonne har jo eksistert både før og etter middelalderen selv om Viollet-le-Duc valgte å fokusere restaureringsarbeidene sine på perioden 1250 - 1300.

Det er viktig å kunne formidle kultur og minner til den som er interessert, at både de som er en del av kulturen, men også utenforstående kan få en innføring i, og en forståelse av hva det dreier seg om, hvor det kommer fra og hvor det går. Det er nettopp derfor vi har museer og gallerier, bevarte hus og vernet natur. Da må det være tilrettelagt, både for at skoleklasser på stedet skal kunne få en innføring i lokal historie, enten det nå er i Carcassonne eller på Straen, men også for at tilreisende enten disse er turister eller kunsthistoriestudenter med en forkjærlighet for arkitektur skal kunne få sine behov tilfredsstilt. Disse trenger kanskje å ha tilgang på både overnatting, mat, toaletter eller kanskje bare en benk der man kan sette seg ned å hvile litt eller bare nyte utsikten. I Stavanger der man ofte er utsatt for både regn og vind er det kanskje vel så viktig å kunne tilby tak over hodet i de periodene det regner som verst, mens man i Carcassonne kanskje trenger ly for sol og varme midt på sommeren.

I Stavanger ankommer mange av turistene med store cruiseskip, som legger til kai langs Strandkaien. Herfra kan de bare krysse veien som går langs kaien, så er de allerede i Gamle Stavanger. I Carcassonne ankommer de fleste med store turistbusser, like utenfor bymurene er det anlagt store parkeringsplasser for både biler og busser, slik at det er kort vei å gå opp til Porte Narbonnaise, som er hovedporten til La Cité. I begge tilfellene har behovet for å gi mengden turister tilgang til stedet ført til endringer i omgivelsene. Det var vinter da jeg dro til Carcassonne og svært lite turister, men med kjennskap til de store bussene som trafikkerer smale vestlandsveier hver sommer, så kan jeg tenke meg at disse må virke like forstyrrende i de smale gateløpene i bebyggelsen utenfor murene som de gjør i små vestlandsbygder. Dette er ikke unikt for hverken Stavanger eller Carcassonne. I Venezia har de store cruiseskip inn i de historiske områdene som slipper av tusenvis av turister på dagsbesøk, og store turistbusser kjører daglig inn i sentrum av historiske byer overalt. Tilrettelegging for turisme og grunnlaget for et godt samspill mellom reiselivsnæringen og lokalbefolkningen begynner med andre ord lenge før turistene slipper inn i det bevarte området. Venezia-charteret har derfor fått ett tillegg, Charter for kultur og turisme, som ble vedtatt av ICOMOS i 1999. Dette charteret var ment å skulle besvare spørsmålet: Hvordan hankses med turisme på steder av stor verdi for kommende generasjoner?

Charteret for kultur og turisme består av en rekke punkter fordelt på 6 ulike prinsipper:

1. Prinsipp *Turismen, så vel den innenlandske som den internasjonale er blant de viktigste drivkreftene i kulturell utveksling. Av den grunn bør vernearbeidet på en ansvarlig måte legges til rette slik at lokalbefolkningen og besøkende får personlige opplevelser og forståelse av stedets historie og kultur.*
2. Prinsipp *Forholdet mellom reiselivet og steder som tilhører arven er dynamisk. Noen ganger innebærer dette konflikter om verdier. Disse må håndteres slik at en sikrer arven for nåværende og framtidige generasjoner.*
3. Prinsipp *Målet for vern og turistplanlegging på historiske steder må være å sikre at de besøkende får en opplevelse som er verdifull, interessant og trivelig.*
4. Prinsipp *Lokalsamfunnene og urbefolkning skal trekkes med i planlegging for vern og turisme.*
5. Prinsipp *Vernetiltak og turisme skal gagne lokalsamfunnet*
6. Prinsipp *Markedsføringstiltak på feltet reiseliv bør beskytte og forsterke det karakteristiske i natur- og kulturarven.*

Målsettingene for dette charteret, slik det kommer frem i den norske oversettelsen er først og fremst å sikre en god dialog og et godt samarbeid mellom de berørte partene. Turismen skal kunne gi fordeler og inntekter til de fastboende, og den skal virke motiverende i forhold til lokal kultur slik at denne blir tatt vare på. Det skal også sikres at kulturen ikke blir overdrevent utnyttet eller utsatt for dårlig planlagte inngrep. Videre skal turist-charteret oppmuntre og hjelpe både dem som arbeider med bevaring og forvaltning, men også hjelpe turistnæringen til å styre næringen på en måte som respekterer og beriker lokalsamfunnet.¹⁰⁷ Slik dette charteret presenteres her, fokuseres det på turisme som en god ting. I samarbeidet mellom lokale politikere og reiseliv, søker man å få til noe som gagnar både lokalbefolkning og turister. Markedsføring og presentasjon skal sikre at turistene strømmer til, og sørge for at

---

¹⁰⁷ ICOMOS Norge (2004) s. 61

man lokalt får en økonomisk gevinst. Ingen steder blir det sagt noe om hva dette fører til på lengre sikt. Turister som kommer med cruiseskip eller store turistbussar har sjelden bruk for hverken overnatting eller mat, pengene legger de kanskje bare igjen i form av inngangsbilletter og i små butikker som selger billige, utenlandsproduserte suvenirer. Disse butikkene har gjerne kommet til der det tidligere var små butikker beregnet på det lokale markedet. I dag har hverken La Cité eller Straen en nærbutikk der man kan stikke innom for en liter melk og et brød. Nyere fenomener som Airbnb, der man leier ut boliger til turister utkonkurrerer gjerne lokalbefolkningen på leiemarkedet. De som skulle bo i området og gi det en karakter av et levende miljø, blir da presset ut av turistindustrien. Dette kan umulig ha vært hva man mente at turist-charteret skulle føre til, tatt i betraktning at det skulle være en hjelp til å hankses med turismen.

Aylin Orbaşli tar for seg mye av dette i sin bok¹⁰⁸, og peker på mange av de utfordringene som oppstår. Alt fra tilkomstveier og parkeringsplasser som må være dimensjonert for både størrelsen og vekten av disse store bussene, til toaletter, søppelinnsamling og benker – alt må planlegges, finansieres og gjennomføres på en måte som kan tilfredsstillere flest mulig, samtidig som det ikke kan gå ut over kulturminnet og autentisiteten. Noen ganger virker det nesten som en umulig oppgave å skulle tilfredsstillere alle. Andre historiske byer, som Barcelona og Venezia har i enda større grad opplevd denne konflikten. Charteret, slik målsettingen er formulert, fungerer dårlig i møte med masseturismen. Likevel er mange historiske steder opptatt av UNESCOs Verdensarvliste, og ser etter muligheten for å sende inn en søknad i håp om å trekke mer turister og en økonomisk gevinst. I en artikkel fra 2015 skriver Orbaşli mer om den negative siden.¹⁰⁹ Hun trekker fram eksempler på byer og steder som har planer om å sende inn en søknad til UNESCO i håp om å få en plass på Verdensarvlista, en slik gir både prestisje og en økonomisk gevinst – tilsynelatende. Et av eksemplene hun bruker er byen Dresden i Tyskland, den hadde plass på Verdensarvlista, men sa i fra seg plassen i 2009 fordi byen trengte en ny bro over elven som deler byen i to. Dette

---

¹⁰⁸ Orbaşli, Aylin, *Tourists in Historic Towns: Urban Conservation and Heritage Management* (London: E & F N SPON, 2000)

¹⁰⁹ Orbaşli, Aylin, "World Heritage status can be a poisoned chalice for cities" i *The Conversation*, 19.02.2015 <https://theconversation.com/world-heritage-status-can-be-a-poisoned-chalice-for-cities-37784>

Lastet: 02.06.20

stred mot retningslinjene fra UNESCO, men for byen var ny bro viktigere. Og i Edinburgh står man foran valget mellom å beholde plassen på Verdensarvlista, eller å la byen få fortsette og utvikle seg slik den alltid har gjort. Hun avslutter artikkelen med å anbefale byer som planlegger å søke, om å tenke seg om to ganger.¹¹⁰ Slik samarbeidet mellom UNESCO og ICOMOS fungerer er det ICOMOS som sørger for regler og retningslinjer, mens UNESCO sørger for teknisk og økonomisk støtte, samt tilsynet med stedene.

6.4 Ulike former for bevaring?

Frankrike har som tidligere nevnt vært et foregangsland i bevaring av kulturminner, Stubbs og Makaš trekker spesielt fram den administrative delen av bevaringsarbeidet, ved å liste opp utviklingen fra dannelsen av *Commission Nationale des Monuments Historiques* (kommisjon for historiske monumenter) allerede i 1837, via *Act of 1913*, der bevaringskategorien ble delt i to, *monuments classés* og *monuments inscrits* (klassifiserte og listede monumenter) og fram til våre dagers samarbeid med EU i slike saker.¹¹¹ Ved siden av å ha etablert en nasjonal og sentralisert administrasjon for bevaring av kulturminner, trekkes også Viollet-le-Duc og hans teorier og arbeider fram som vesentlige ikke bare for Frankrikes stilling som foregangsland, men også for den påvirkningen han hadde på bevaringsarbeid i resten av Europa.¹¹²

Skotske vernebetegnelser deles som nevnt inn i Grade A for bygg som har nasjonal og internasjonal interesse, Grade B for bygg som har regional eller lokal interesse og Grade C for bygg av mer beskjeden arkitektonisk eller historisk interesse.¹¹³ På samme måten som vi er vant til her i landet, så er det regler for hvordan en *listed*-bygning skal behandles med hensyn til vedlikehold og reparasjoner.¹¹⁴ Da en gjennomgang av hvordan det skotske regelverket og

---

¹¹⁰ Ibid. (u/side)

¹¹¹ Stubbs, John H. & Emily G. Makaš *Architectural Conservation* (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2011) s. 41, 42, 55

¹¹² Ibid. s. 41

¹¹³ Glasgow City Council "Listed buildings" <https://www.glasgow.gov.uk/article/17771/Listed-Buildings>
Lastet: 02.06.20

¹¹⁴ British Listed Buildings <https://britishlistedbuildings.co.uk/> Lastet: 02..06.20

de ulike graderingene fungerer i praksis ikke bare involverer det skotske regelverket, men også deler av det britiske, så blir dette så omfattende at jeg velger å la det være. Det som er viktig i denne sammenhengen er at bygget er vernet, og hvilken vernebetegnelse og grad av vern som er brukt. Dessuten at både Skottland og resten av Storbritannia er en del av både UNESCO og ICOMOS, og at de dermed er pålagt å følge de aktuelle regelverkene.

I Norge er det Riksantikvaren som freder, dette kan ikke kommuner gjøre, de må sende et forslag om fredning enten til fylkesmannen eller direkte til Riksantikvaren. Derimot kan kommuner bestemme vern, eller bevaring. Tidligere fantes ikke noen av disse alternativene, så da Stavanger kommune i 1956 vedtok vern av Gamle Stavanger så skjedde det ved at de vedtok en reguleringsplan som regulerte området om til "grøntareal". Dermed kunne man ikke rive for å bygge nytt i området, og husene fikk derfor stå. I dag kunne kanskje en slik løsning fungert bedre i mange tilfeller. Det er i dag tre ulike begreper man må forholde seg til i slike saker: verneverdig/bevaringsverdig, vernet og fredet. Betegnelsen verneverdig gir ingen juridisk beskyttelse, noe man oppnår ved å gi stedet/bygget vern. Kulturminner oppnår statusen fredet på grunn av alder eller særbestemmelser, dette går automatisk. I spesielle tilfeller kan man søke om fredning av yngre kulturminner, dette krever en høring og et formelt vedtak.¹¹⁵ Mange utbyggere spekulerer i nettopp dette, rive verneverdige bygg for å bygge noe nytt og moderne. Det å rive et slikt bygg resulterer "bare" i en bot, som vanligvis er mye mindre enn det man tjener på utbyggingen. Det viser seg gang på gang at straffen for rivning ikke på noen måte virker avskrekkende, uansett hvem som står bak. Dessverre har Venezia-charteret har bare retningslinjer for bevaring, ikke om noen form for reaksjoner mot utbygges "rivelyst" eller privates "moderniseringslyst".

Hvordan man utfører selve arbeidet med bevaring er bare en del av problematikken, økonomi er en annen del. I Stavanger skylder kommunen på at det vil koste dem millioner av kroner om de skal løse ut tomtene i Nedre Strandgate slik at terrassehagene kan bli vernet. Dette er penger kommunen ikke er villig til å bruke på et slikt prosjekt. I Frankrike har man løst dette på en litt annen måte, her begynte man tidlig å opprette buffersoner rundt monumenter og steder, og for tilreisende turister i Carcassonne er jo de grønne, åpne skråningene opp mot murene med på å både fremheve byggverket, men også på å øke den dramatiske effekten av

---

¹¹⁵Stavanger Kommune "Kommunedelplan for kulturminner 2010-2025" (2011) s. 104

de høye murene med sine mange tårn. En slik buffersone kunne ha fungert helt utmerket rundt Gamle Stavanger også, det er riktignok ønsketenkning i dag, for området er jo allerede utbygd, men om man ser på bildene av huset i Rosenbergbakken 3, så ser det jo litt inneklemt ut. Det samme vil jo skje med de husene som ligger bak det området som nå er foreslått utbygd. Da ville området også ha beholdt mer av den historiske konteksten sin, det var jo knyttet til livet langs Vågen, til sjøen og Strandkaaien etter utbyggingen vil denne forbindelsen forsvinne. Buffersoner fungerer derimot ikke like godt med enkeltstående monumenter inne i en by, slik Glendinning bruker *Tour-St-Jacques* og Notre-Dame i Paris som eksempler på at de da risikerer å bli stående helt isolert, uten noen form for kontekst.¹¹⁶

6.5 Norge som foregangsland

Tidligere har jeg trukket fram både Charles Rennie Mackintosh og Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, da er det også på sin plass å trekke fram noe som er spesielt for Norge når det gjelder bygningsbevaring. Det er lett å overse slike ting, som student leser man mye, og mye av det man leser er av utenlandske forfattere og eksperter, i tillegg er gjerne det meste av pensum også på engelsk. Derfor blir det til at den informasjonen man får om norske forhold egentlig er ganske sparsom. Det er derfor forfriskende å oppdage at man har gått glipp av noe viktig, for så å finne det igjen i en bok av utenlandske eksperter som skriver på engelsk. På ett område i forbindelse med bevaring av kulturminner regnes Norge som et foregangsland, og det er i bevaringen av bygninger i tre. Dette er i Norge et viktig tema, og fordi mye av det som handler om bygningsbevaring kommer fra områder der man hovedsakelig bygger i stein, så blir det ekstra viktig å holde fokus på forskjellen mellom tre og stein når det kommer til bevaring og vedlikehold. Venezia-charteret var jo i utgangspunktet dårlig tilpasset norske forhold, det var nettopp derfor det kom egne chartre beregnet på byggverk i tre. Stubbs og Makaš har i kapitlet om Norge skrevet mye om Norge som en "global leader in the conservation of wooden architecture".¹¹⁷ Sammen med Finland har Norge vært pionerer innen konservering av tre, og i utviklingen av teknikker for bevaring og vedlikehold, både for enkle

---

¹¹⁶ Glendinning, Miles, *The Conservation Movement* (2013) s. 166

¹¹⁷ Stubbs, John H. & Emily G. Makaš *Architectural Conservation* (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2011) s. 167

bygg og for historiske steder og byer. Forfatterne trekker spesielt fram de norske stavkirkene, og det arbeidet som er lagt ned i å brannsikre disse, alt fra røykdetektorer, sprinkleranlegg og frostsikre brannslanger, men også til det vedlikeholdsarbeidet og de teknikkene som trengs for det.¹¹⁸ Det er en viktig del av bevaringsarbeidet, å ha det riktige verktøyet og de rette teknikkene for å kunne vedlikeholde med trebygninger i fra middelalderen slik at de har muligheten til å stå i hundrevis av år til. Dette er også viktig sett i forhold til Venezia-charteret, alle de 8 artiklene som hører inn under temaene "definisjoner" og "bevaring", handler nettopp om dette, om godt vedlikehold, om å la bygget få stå i sine tradisjonelle omgivelser, og om å kunne dra nytte av andre vitenskaper og teknikker i bevaringsarbeidet. Norge har da også fått anerkjennelse for innsatsen, i 2002 ble det i samarbeid med UNESCO etablert *Nordic World Heritage Foundation*. Her skal regionale tiltak kunne få hjelp og støtte til å forvalte og implementere Verdensarv-konvensjonen, men den er også involvert i andre bevaringsprosjekter over store deler av verden. Norge og UNESCO bidrar med både ekspertise og penger til bevaringsarbeid og opplæring i bruk av teknikker og metoder for bevaring av kulturminner i tre.¹¹⁹ På den annen side kan det kanskje virke litt rart at norske eksperter kan reise til Kirgisistan eller Latvia, for å hjelpe steder inn på Verdensarvlista, men sliter så mye med å få til noe av det samme bevaringsengasjementet i Norge.

7 Løsninger?

Løsningene de har valgt på de ulike stedene, og diskusjonene og konfliktene de har ført til er på ingen måte nye. I Glasgow valgte de å bygge en kopi av biblioteket, noe charteret i utgangspunktet ikke tillater. Reguleringsbestemmelsene til Stavanger kommune sier at det også skal bygges opp igjen kopier av hus i Gamle Stavanger om noen skulle bli skadet eller ødelagt.¹²⁰ Det er imidlertid ikke første gangen diskusjonen rundt kopier har blitt fremmet. Både Glendinning og Cameron henviser til diskusjoner innad i UNESCO angående kopier. Det ferskeste eksempelet av disse er Camerons, der hun skriver om broen i Mostar som under

---

¹¹⁸ Ibid. s.172

¹¹⁹ Ibid. s.171

¹²⁰ Næss, Hans Eyvind, *Gamle Stavanger: Historien i og mellom Husene* (1998) s. 17

borgerkrigen ble bombet og som etter krigen ble bygget opp igjen dels som kopi og dels ved hjelp av metoden som kalles anastylosis, der man pusler sammen de delene man har.¹²¹ Hun trekker også fram gjenoppbyggingen av Warszawa, en by som ble bombet til ruiner under 2. verdenskrig, men som ble bygget opp igjen som kopi av seg selv. Dilemmaet starter når disse historiske bysentraene søker om plass på UNESCOs verdensarvliste, hvilket er hva Camerons artikkel handler om. Dette ble et problem som ble diskutert lenge, og som det tok flere år før de fant en løsning på. På samme måten som med biblioteket i Glasgow, så kan man jo stille spørsmål ved hva som egentlig er kulturminnet her, hvilken del av historien det er man forsøker å bevare. Arne Lie Christensen har tatt med dette: *"Når et kulturminne er blitt vernet, har ønsket vært å stoppe endringsprosessen, men i realiteten har forandringene bare tatt en ny vending. Å verne innebærer i praksis vanligvis også å forandre..."*.¹²² Da det ble bestemt å verne Straen, ble etter hvert hele området endret, det samme skjedde i Carcassonne for snart 200 år siden. Glasgow School of Art vil heller aldri kunne bygges opp som en eksakt kopi, merkene etter de første håndverkerne, og patinaen etter mer enn 100 år med studenter vil for alltid være borte.

Det er vanskelig å se for seg en løsning som skal kunne dekke alle eventualiteter, noe som kan gi et entydig svar på hva som er riktig å gjøre enten man befinner seg i Carcassonne eller på Straen. Venezia-charteret åpner for bruk av kulturminnet som et ledd i bevaringsarbeidet, men setter begrensninger for bruken. Slike begrensninger kan man ikke ha hatt i Glasgow, da burde ikke skolen ha tillatt at elever fikk arbeide med brannfarlige materialer i bygget. Etterforskningen etter brannen i 2014 viste jo som tidligere nevnt at det var det som var brannårsaken. Er det da bruken eller manglende styring som har vært problemet her? Når hverken byantikvar, naboer eller Riksantikvaren når fram med sine protester overfor Stavanger kommunes håndtering av Gamle Stavanger, hvor er da det samarbeidet som ICOMOS legger så stor vekt på i alle sine chartre? I Carcassonne har man nå bestemt seg for å beholde de endringene som ble gjort under restaureringen på 1800-tallet, det måtte de jo om de ville beholde plassen på Verdensarvlista. Da blir Viollet-le-Ducs arbeider en del av

---

¹²¹ Cameron, Christina, "From Warsaw to Mostar: The World Heritage Committee and Authenticity," *APT Bulletin*, 39, nr. 2/3 (2008): 19-24 <https://www.jstor.org/stable/25433947> Lastet: 02.06.20

¹²² Lie Christensen, Arne *Kunsten å bevare* (2011) s. 18

historien, nettopp slik Venezia-charteret legger opp til, at alle deler av stedets utvikling kan leses ut fra murene.

7.1 Eldes med verdighet?

Dette har vært et forsøk på å se hvordan bevaringsarbeidet i dag blir utført, på retningslinjer og virkemidler. Jeg har forsøkt å se på hvordan Venezia-charteret og ICOMOSs andre chartre blir brukt eller kan brukes, og hvordan. Professor Anna-Maija Ylimaula (1950 -) ved universitetet i Oulu, Finland har i en artikkel fra 1996 gjort noe lignende i forbindelse med restaureringsarbeidene på Parthenon.¹²³ Hun tar for seg alle artiklene i charteret og ser på hvordan de harmonerer med det restaureringsarbeidet som da ble utført. Innledningsvis trekker hun frem en uttalelse fra en av dem som var med på å skrive charteret, den belgiske professoren Raymond Lemaire (1992 – 1997), der han sier at charteret aldri var ment som et dogma, men som noen grunnleggende prinsipper som skulle tolkes, og som kunne endres om nødvendig.¹²⁴ Selv skriver hun at: "It is so easy to repeat the high-minded ideals and theories on restoration, but they can be tested only in praxis. To keep alive the five aspects which Johannes Exner¹²⁵ has pointed out – building's originality, authenticity, identity, narrativity and reversibility – in every restoration work is ongoing rebellion of instincts."¹²⁶ Ylimaula siterer også professor Ove Hidemark (1931 – 2015), at han ville at gamle bygninger skulle behandles som gamle mennesker, ved at man forsøkte å forstå dem og hjelpe dem, og ikke ved å forandre dem.¹²⁷ Det høres enkelt ut, men som tidligere sitert fra Christensen: "Å verne innebærer i praksis vanligvis også å forandre..¹²⁸ En av de få som har argumentert for en lignende framgangsmåte, den engelske kunstkritikeren og teoretikeren John Ruskin (1819 – 1900) har ikke hatt særlig suksess med å bli tatt til etterretning. Teoriene hans er godt kjent

---

¹²³ Ylimaula, Anna-Maija, "Application of the Venice-charter on the Restoration of the Parthenon – Too much intellect, too little emotion?" i *Nordisk Arkitekturforskning*, nr.2, (1996) s. 21 - 34

¹²⁴ Ibid. s. 22

¹²⁵ Johannes Exner (1926 – 2015) dansk arkitekt

¹²⁶ Ibid s. 22

¹²⁷ Ibid. s. 23

¹²⁸ Lie Christensen, Arne *Kunsten å bevare* (2011) s. 18

fra hans bok *The Seven Lamps of Architecture* som ble utgitt i 1849, jeg har her valgt å bruke Stephan Tschudi-Madsens kommentarer. Om den økende interessen for restaurering i England på 1800-tallet skriver Tschudi-Madsen: "Bak den økende restaureringen i England var det ingen revolusjon, men en god del ruinromantikk og mest religiøsitet. Det var ikke som i Frankrike at faren som truet monumentene førte til restaurering av kirkene; snarere Kirkens fornyete behov for dem."¹²⁹ Ruskin var motstander av denne restaureringen, og Tschudi-Madsen tar da også med flere sitater fra Ruskin, men skriver selv:

Det er altså en vurdering av fortidens monumenter både som historiske dokumenter og som religiøst betont arvegods som forplikter oss. De rent arkitekturhistoriske og estetiske synsmåter kommer i annen rekke etter aldersverdiens egenart. For det tredje føyes det også til en dyp respekt for fortidens håndverk, håndens spor sammen med tidens spor går for Ruskin opp i en høyere enhet. Den nøyaktige kopi med moderne verktøy har ingen verdi i denne sammenhengen for ham. Den opprinnelige og tidsbestemte håndverkers måte og sporet etter hans verktøy kan aldri imiteres. Det må nødvendigvis bli falsk å forsøke.¹³⁰

Det var viktig for Ruskin at bygninger og monumenter skulle få eldes med verdighet. Det er ikke akkurat hva Venezia-charteret handler om, men i noen tilfeller kan det kanskje være måten å gjøre det på? Og si at nok er nok, slik George Cairns argumenterte for i forbindelse med Glasgow School of Art?

8 Konklusjon?

Konklusjonen er vel helst at det finnes ingen konklusjon. Venezia-charteret med sine artikler og tillegg fungerer ikke særlig mye bedre i praksis enn kommunale reguleringsbestemmelser eller pålegg fra Riksantikvaren. Det som mangler er sannsynligvis ikke flere regelverk, men andre, mer smidige løsninger. Forhåpentligvis vil det med tiden la seg gjøre å komme opp

---

¹²⁹ Madsen, Stephan Tschudi, "Restaurering og antirestaurering" i *Pionerer i arkitekturvern* (1975) s. 26

¹³⁰ Ibid. s. 29

med noe som fungerer bedre enn dagens løsninger. Der det også er rom for bedre samarbeid mellom de ulike aktørene.

De årene det har tatt meg å forske på dette temaet har jeg sett avisoverskriftene bli mer og mer dramatiske, historiske byer og steder har blitt oversvømt av turister. Det har ført til store slitasjer både på materiell, men også på forholdet til de fastboende. Det har blitt slik at fastboende på Straen må låse dørene, for turistene går bare rett inn, tar seg til rette i hager og kikker inn vinduer. Til tross for at det er satt opp store skilt ved inngangene til området, så er det fortsatt mange som oppfatter det hele som et stort museum. Orbaşli skriver mye i sin bok¹³¹ om ulike konflikter som kan oppstå, en av de tingene hun trekker fram i det kapittelet er nettopp det som skjer når det blir for stort press på lokalbefolkningen. Det som skjer når turistmengden blir for stor, prisene øker og kulturelle grenser blir brutt, når lokalbefolkningen ikke lenger føler seg like gjestfrie, men går over til å føle seg utnyttet av turistene og industrien, og når turistene begynner å se på de fastboende som en del av pakken de har betalt for å se på. Det var da.

I dag mens jeg sitter og skriver på avslutningen, ser verden helt annerledes ut. Ikke en turist i sikte, grensene er stengt og cruiseskipene får ikke lenger legge til kai noe sted. Det er sjelden en pandemi bringer noe godt med seg, men denne gangen har den i det minste gitt de mest pressede områdene et lite pusterom. Samtidig vet vi jo at det kommer til å ta tid før turisttrafikken kommer tilbake til det nivået den var på før, om den noen gang gjør det. Kanskje det kan gi disse stedene tid til å revurdere sin egen situasjon, og kanskje finne andre måter å forvalte kulturminnet på, en måte som er mer inkluderende for de partene som tross alt både skal bo og leve der. Orbaşli har ulike former for forslag, de fleste av dem går på behovet for samarbeid på alle plan. Der lokale politikere og fastboende blir hørt og tatt hensyn til slik at man oppnår en bedre balanse, og i historiske byer ved at det offentlige kjøper opp og restaurerer bygg slik at området kan utvides og presset fordeles bedre.¹³²

Det er et spørsmål om hvem vi bevarer for, svaret burde være at vi bevarer for alle, for både turister og fastboende. Uten dem vil ikke kulturminnet være levende, og uten samarbeid på

---

¹³¹ Orbaşli, Aylin, *Tourists in Historic Towns* (2000) s. 120

¹³² Ibid s. 105

alle plan blir det heller ikke rom for positive endringer, uansett hvilket regelverk man velger å følge. Det er tross alt en naturlig del av det å bevare slike kulturminner, det er for at de skal kunne deles med andre, slik at andre kan lære av, og glede seg over både kulturminnet og historien som ligger bak.

9 Appendix 1:

Venezia-charteret

Norsk oversettelse hentet fra: ICOMOS Norge

http://www.icomos.no/cms/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=39&Itemid=74

Lastet: 22.05.15

- Definisjoner

1. Begrepet kulturminne favner enkeltstående byggverk så vel som områder i byer og bygd, der de vitner om en særegen samfunnsform, en betydningsfull utvikling eller en historisk hendelse. Begrepet omfatter ikke bare store, men også beskjedne verk som med tiden har fått en kulturell betydning.
2. Konservering og restaurering av kulturminner er et fag som støtter seg på alle vitenskaper og teknikker som kan bidra til utforskningen og bevaringen av kulturminnene.
3. Målet med konservering og restaurering av kulturminner er å bevare både kunstverket og det historiske vitnesbyrdet.

- Bevaring

4. Bevaring av kulturminner krever et jevnlig vedlikehold
5. Samfunnsnyttig bruk av kulturminner letter alltid bevaringen. Slik bruk er derfor ønskelig, men må ikke medføre endringer i bygningens struktur eller utsmykning. Bare innenfor disse begrensningene kan man tenke seg og tillate de endringer som utviklingen av sedvane og bruk krever.
6. Bevaringen av et kulturminne innbefatter vern av omgivelsene i deres målestokk. Der den tradisjonelle omgivelsen består, må denne bevares. Enhver nybygging, riving eller endring som kan ødelegge forholdene i bygningsmassen eller i fargen avvises.
7. Kulturminnet er uatskillig forbundet med den historien som den bærer vitnesbyrd om og miljøet det befinner seg i. Dette betyr at flytting av hele eller

deler av kulturminnet ikke kan tillates med mindre dette er påkrevet for å verne det, eller at sterke nasjonale eller internasjonale interesser berettiger det.

8. Skulpturer, malerier eller dekorasjoner som er en integrert del av kulturminnet, kan ikke skilles fra det, med mindre det er den eneste måten å sikre bevaringen på.

- Restaurering

9. Restaurering er et inngrep som må beholde sin karakter av unntak. Det har som mål å bevare og avdekke kulturminnets estetiske og historiske verdier og bygger på respekt for det gamle materialet og autentiske kilder. Der gjetningen begynner slutter restaureringen. Ved rekonstruksjon som bygger på antagelser, skal alle tilføyelser som regnes som uunnværlige av estetiske eller tekniske årsaker, innordnes i den arkitektoniske komposisjonen og bære preg av vår tid. Restaurering skal alltid forberedes av og følges med arkeologisk og historisk utforskning av kulturminnet.

10. Dersom de tradisjonelle teknikkene viser seg å være uegnede, kan sikringen av kulturminnet ivaretas ved bruk av moderne konserverings- og byggeteknikker der virkningen er vitenskapelig bevist og garantert for gjennom erfaring.

11. Gyldige bidrag fra alle epokene for oppførelsen av et kulturminne må respekteres, da enhetlig stil ikke er et mål for en restaurering. Når en bygning inneholder flere former som dekkes av hverandre kaan frigjøringen av en underliggende form bare unntaksvis berettiges. Det forutsettes da at de elementer som fjernes, er av liten interesse, og at det som bringes for dagen utgjør et vitnesbyrd av høy arkeologisk, historisk eller estetisk verdi, og at bevaringstilstanden ansees som tilfredsstillende. Vurderingen av de angjeldende elementers verdi og avgjørelsen om hva om eventuelt kan fjernes, kan ikke overlates til prosjektets ansvarshavende alene.

12. Elementer som skal erstatte manglende deler, må passe harmonisk inn i helheten, idet de også skiller seg fra de originale, slik at restaureringen ikke forfalsker de kunstneriske og historiske vitnesbyrdene.

13. Tilføyelser kan bare aksepteres i den grad disse tar hensyn til alle de interessante delene av byggverkets, dets tradisjonelle ramme, balansen i komposisjonen og forholdet til omgivelsene.
- Historiske områder
    14. Historiske områder må vies spesiell omsorg for å bevare sin integritet, sikres renovering og vedlikehold, og at områdene kommer til sin rett i samsvar med deres betydning. Konserverings- og restaureringsarbeider som utføres her, bør hente sin inspirasjon fra prinsippene som er uttrykt i artiklene foran.
  - Utgravninger
    15. Utgravningsarbeider skal utføres i henhold til vitenskapelige normer og de anbefalinger som er framsatt i de internasjonale prinsipper for arkeologiske undersøkelser, som ble vedtatt av UNESCO i 1956.

Vedlikehold av ruiner samt nødvendige tiltak for konservering og permanent vern av bygningsdeler og løse funn skal sikres. Videre må alt gjøres for å lette forståelsen av det avdekkede kulturminnet, men uten noen gang å forvrengte dets betydning.

Alt rekonstruksjonsarbeid bør likevel a priori utelukkes. Kun sammenføyninger av eksisterende deler som er gått fra hverandre kan tillates. Innsatte deler for sammenføyning skal alltid kunne gjenkjennes og skal kun utgjøre det nødvendige minimum for å sikre kulturminnets bevaring og gjenoppretting av sammenheng i dets former.
  - Dokumentasjon og publisering
    16. Ved konserverings-, restaurerings- og utgravningsarbeider skal det alltid utarbeides nøyaktig dokumentasjon i form av analytiske og kritiske innberetninger illustrert med tegninger og fotografier. Alle stadier av arbeidene med avdekking, forsterking, sammenføyning og innsetting skal inngå i dokumentasjonen, så vel som tekniske og formmessige elementer man har funnet under arbeidets gang. Denne dokumentasjonen deponeres i

arkivene til en offentlig institusjon og stilles til disposisjon for forskere. Det anbefales at den blir publisert.

9.1 Appendix 2:

Andre chartre og prinsipper fra ICOMOS:

Hentet fra: ICOMOS International Council on Monuments and Sites:

Charters Adopted by the General Assembly of ICOMOS

<https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts>

Lastet: 01.06.20

International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (Venezia-charteret) 1964

Historic Gardens (Firenze-charteret) 1981

Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington-Charteret) 1987

Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage 1990

Charter on the Protection and Management of the Underwater Cultural Heritage 1996

International Cultural Tourism Charter - Managing Tourism at Places of Heritage Significance (Turist-charteret) 1999

Principles for the Preservation of Historic Timber Structures 1999

Charter on the Built Vernacular Heritage 1999

ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage 2003

ICOMOS Principles for the Preservation and Conservation-Restoration of Wall Paintings 2003

ICOMOS Charter on Cultural Routes 2008

ICOMOS Charter on the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites 2008

Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes 2011

The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas 2011

ICOMOS-IFLA principles concerning rural landscapes as heritage 2017

Document on historic urban public parks 2017

Salalah guidelines for the management of public archaeological sites 2017

Principles for the conservation of wooden built heritage 2017

RESOLUSJONER OG DEKLARASJONER

Resolutions of the Symposium on the introduction of contemporary architecture into ancient groups of buildings, at the 3rd ICOMOS General Assembly 1972

Resolutions of the International Symposium on the Conservation of Smaller Historic Towns, at the 4th ICOMOS General Assembly 1975

Tlaxcala Declaration on the Revitalization of Small Settlements 1982

Declaration of Dresden on the "Reconstruction of Monuments Destroyed by War" 1982

Declaration of Rome 1983

Guidelines for Education and Training in the Conservation of Monuments, Ensembles and Sites 1993

The Nara Document on Authenticity 1994

The Declaration of San Antonio 1996

Principles for the recording of monuments, groups of buildings and sites 1996

The Stockholm Declaration : Declaration of ICOMOS marking the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights 1998

Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas 2005

The Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of the Place 2008

Lima Declaration for Disaster Risk Management of Cultural Heritage 2010

The Paris Declaration On heritage as a driver of development 2011

Florence Declaration 2014

Delhi Declaration on Heritage and Democracy 2017

Buenos Aires Declaration marking the 70th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights 2018

CHARTRE ADOPTERT AV ICOMOSs NASJONALE KOMITEER

Principles for the Conservation of Heritage Sites in China 2004

Indonesia Charter for Heritage Conservation / Piagam Pelestarian Pusaka Indonesia 2003

The Australia ICOMOS Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance - (Burra-Charteret) 1981, oppdatert I 2013

Charter for the Preservation of Quebec's Heritage (Deschambault Declaration)

Appleton Charter for the Protection and Enhancement of the Built Environment 1983

First Brazilian Seminar About the preservation and Revitalization of Historic Centers 1987

Charter for the Conservation of Places of Cultural Heritage Value, New Zealand 2010

ANDRE INTERNASJONALE STANDARDER

Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments (Athens Conference, 21-30 October 1931)

Final Report of the Meeting on the Preservation and Utilization of Monuments and Sites of Artistic and historical Value held in Quito, Ecuador, 1967

Declaration of Amsterdam (Congress on the European Architectural Heritage, 21-25 October 1975)

European Charter of the Architectural Heritage (Council of Europe, October 1975)

UNESCO Convention and Recommendations

9.2 Appendix 3

Ordforklaringer hentet fra: Riksantikvaren: Ordlister med ordforklaringer

<https://www.riksantikvaren.no/ordlister-med-ordforklaringer-bokmal/>

Lastet: 01.06.20

Autentisitet: Autentisitet brukes om et objekts grad av ekthet og/eller opprinnelighet.

Autentisitet må alltid sees i forhold til noe, for eksempel tidsperiode, stilart, materialbruk eller byggemåte.

Kulturminne: Kulturminner er alle spor etter menneskers liv og virke i vårt fysiske miljø.

Begrepet omfatter også steder det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi er kulturminner, eller kan inngå som del av et kulturminne. Kulturminner kan for eksempel være bygninger, hager, gravhauger, helleristninger, båter eller veifar. Disse kan være fra tidligere tider eller fra vår egen tid. Det skilles mellom løse og faste kulturminner.

Lokal verdi: Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til lokal virksomhet og historie. Et kulturminne av lokal verdi kan også bli tillagt regional og/eller nasjonal verdi.

Nasjonal interesse: I kulturminneforvaltningen brukes begrepet først og fremst i verdisettingsprosesser i arbeid med plan- og bygningsloven. Det markerer at kulturminneverdier på nasjonalt nivå kan være involvert.

Nasjonal verdi: Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til viktige faser og forhold i landets historie. Et kulturminne av nasjonal verdi kan også bli tillagt regional og/eller lokal verdi.

Restaurering: Restaurering betyr å helt eller delvis tilbakeføre en bygning eller gjenstand til en tidligere tilstand. Ved restaurering må man velge hvilket tidspunkt kulturminnet skal tilbakeføres til. Det kan være slik det var da det ble laget eller oppført, slik det var på et senere tidspunkt eller en kombinasjon av ulike stadier.

9.3 Appendix 4

Forkortelser hentet fra:

Glendinning, Miles. *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation*.
Abingdon: Routledge, 2013

s. IX – XI:

CIAM	International Congresses of Modern Architecture
DOCOMOMO	Documentation and Conservation of the Modern Movement
EAHY	European Architectural Heritage Year (1975)
ICCROM	International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property
ICOMOS	International Council on Monuments and Sites
RIBA	Royal Institute of British Architects
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation

9.4 Bilder:

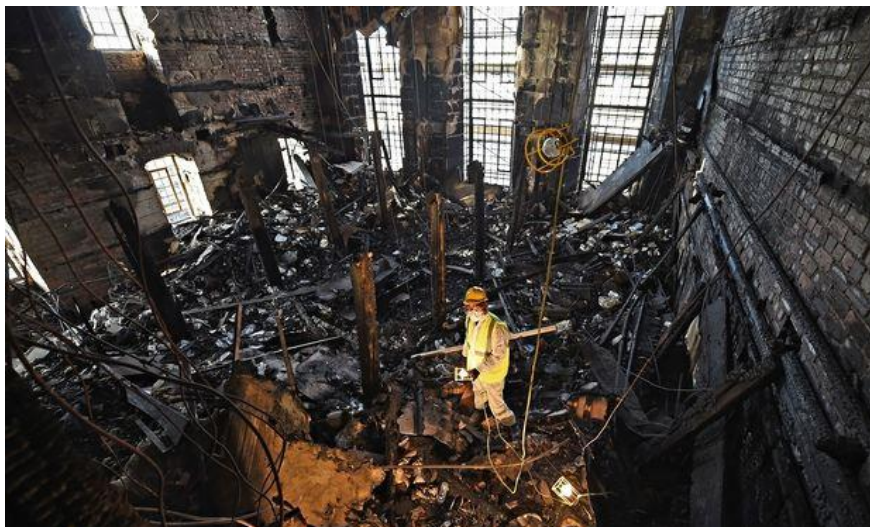

Figur 1: Biblioteket før brannen

Fotograf: Gerald Blaikie

<http://www.scotcities.com/mackintosh/gsa.htm>

Lastet: 01.06.20

Figur 2: Biblioteket etter brannen

Fotograf: Jeff J Mitchell/Getty Lastet: 01.06.20

<http://www.theguardian.com/education/2014/nov/18/archaeologists-dig-into-mackintosh-library>

Fotograf: Ånhild Carina Helland

Figur 3: Hompete gater på Straen...

Figur 4: Rosenbergbakken 3, litt inneklemt kanskje?

Figur 5: En liten fargeklatt i Nedre Strandgate

Figur 6: Utsikten fra murene i Carcassonne viser mange ulike tårn

Figur 7: Slottet sett fra nord

Figur 8: Porte Narbonnaise

10 Referanser

Bøker:

- Anthony, Ethan, "On number nine" i *The Venice Charter Revisited*, red. Matthew Hardy (Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2008)
- Buchanan, William (red.). *Mackintosh's Masterwork: The Glasgow School of Art*, The Glasgow School of Art Press og Bloomsbury Publishing Plc, 2015 (1989)
- Campa, Maria Rita "E. E. Viollet-le-Duc, Between Theory and Practice of Conservation: The Case of Carcassonne Town" i *The Venice Charter Revisited*, Red. Matthew Hardy (2008)
- Christensen, Arne Lie. *Kunsten å bevare – Om kulturminnevern og fortidsminneinteresse i Norge*, Pax Forlag A/S, Oslo, 2011
- Crawford, Alan. *Charles Rennie Mackintosh*, Thames and Hudson, London, 2002 (1995)
- Glendinning, Miles. *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation*, Routledge, Abingdon, 2013
- Hinsch, Luce. "Myten om Viollet-le-Duc". I *Pionerer i arkitekturvern*, red. Stephan Tschudi Madsen. Oslo, 1975
- Hardy, Matthew (red.). *The Venice Charter Revisited*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2008
- Jokilehto, Jukka. *A History of Architectural Conservation*, Routledge, Abingdon, 2011 (1999)
- Lannoy, François de. *The Cité De Carcassonne*, Éditions Du Patrimoine, Paris, 2008
- Madsen, Stephan Tschudi. "Restaurering og antirestaurering". I *Pionerer i arkitekturvern*, red. Stephan Tschudi Madsen. Oslo, 1975
- Menighetsrådet i Stavanger Domkirke: "Stavanger Domkirke"
- Nilsen, Dag. *Gamle Stavanger – Problemstillinger og utfordringer*, Foreningen Gamle Stavanger, Stavanger, 2003
- Næss, Hans Eyvind. *Gamle Stavanger – Historien i og mellom husene*, Foreningen Gamle Stavanger, Stavanger, 1998
- Næss, Hans Eyvind. *En spasertur i Gamle Stavanger*, Foreningen Gamle Stavanger, Stavanger, 2008

Orbaşli, Aylin. *Tourists in Historic Towns – Urban Conservation and Heritage Management*, E & FN Spon, London, 2000

Panouillé, Jean-Pierre. *Carcassonne – History and Architecture*, Editions Ouest-France, Rennes, 2011 (1999)

Stavanger Kommune: *Gamle Stavanger*, red. Einar Hedén, (ca. 1985)

Stavanger Kommune utredning *Hva vil Stavanger med gamle Stavanger*, 1996

Stavanger Kommune: "Kommunedelplan for kulturminner 2010-2025" (2011)

Stavanger Kommune: "Trehusbyen: 8000 trehus + ditt"

Stubbs, John H. and Emily G. Makaš. *Architectural Conservation in the Europe and the Americas*, John Wiley & Sons, Inc, Hoboken, New Jersey, 2011

Viollet-le-Duc, Eugene-Emmanuel. *On restoration*, Sampson Low, Marston, Low and Searle, London, 1875 (Nabu Public Domain Reprints)

Viollet-le-Duc, Eugene-Emmanuel. *The City of Carcassonne*, Éditions Albert Morancé, Paris, 1920 (Forgotten Books, Classic Reprint Series)

Wexelsen, Einar. "Trek fra fortidsvernets eldste historie i Norge". I *Pionerer i arkitekturvern*, red. Stephan Tshcudi Madsen. Oslo, 1975

Nettsider:

BBC News "Glasgow School of Art fire: Iconic library destroyed", 25.05.2014

<https://www.bbc.com/news/uk-scotland-glasgow-west-27556659>

Lastet: 02.06.20

Bjerknes, Bendik "Stiler mot verdensarvstatus – bruker Facebook intensivt", *Fortidsvern* 4/2011

British Listed Buildings <https://britishlistedbuildings.co.uk/> Lastet: 02..06.20

Cairns, George "Why Mackintosh's Glasgow School of Art should be left to rest in peace", *The Conversation* 24.07.2018 <https://theconversation.com/why-mackintoshs-glasgow-school-of-art-should-be-left-to-rest-in-peace-99780> Lastet: 02.06.20

Cameron, Christina, "From Warsaw to Mostar: The World Heritage Committee and Authenticity," *APT Bulletin*, 39, nr. 2/3 (2008): 19-24

<https://www.jstor.org/stable/25433947> Lastet: 02.06.20

Glasgow City Council "Listed buildings" <https://www.glasgow.gov.uk/article/17771/Listed-Buildings>

Lastet: 02.06.20

Glasgow School of Art "Statement from the Glasgow School regarding the cause and spread of the fire in the Mackintosh Building on 23 May 2014"

<http://gsapress.blogspot.com/2014/11/statement-from-glasgow-school-regarding.html> Lastet: 02.06.20

Glasgow School of Art "Back to the future", 08.09.2017

<http://gsapress.blogspot.com/2017/09/back-to-future-glasgow-school-of-art.html>

Lastet: 02.06.20

Hedén, Einar "La oss få beholde et gamle Stavanger i strøket ved kranen", *Stavanger Aftenblad*, 29.09.1951

<http://www.epages.dk/aftenbladet/10131/7/?gatoken=dXNlc19pZD0xOTc4NTY3JnVzZXJfaWRfdHlwZT1jdXN0b20%3D> Lastet: 02.06.20

ICOMOS "Athen-charteret"

<https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>

Lastet: 02.06.20

ICOMOS "Charters and texts" <https://www.icomos.org/en/resources/charters-and-texts>

Lastet: 01.06.20

ICOMOS "The Nara-document on Authenticity" <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>

Lastet: 01.06.20

ICOMOS Norge: norske oversettelser av chartre

http://www.icomos.no/cms/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=39&Itemid=74

Lastet: 22.05.15

Kittang, Dag "Vernetanken i byplandiskursen" *Heimen* 53/2 (2016) s.141

DOI: 10.18261/issn.1894-3195-2016-02-03

Lov om kulturminner (1979) <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>

Lastet 21.05.20

Mark, Laura "Dunlop: build a new library at the Mac not a replica" *Architect's Journal*,

22.12.2014

https://www.architectsjournal.co.uk/8674431.article?utm_medium=website&utm_source=archdaily.com

Lastet: 02.06.20

Miller, Ben, "Forensic archaeologists begin to excavate Glasgow School of Art's Mackintosh

Building," *Culture24*, 21.11.2014 [https://www.culture24.org.uk/art/architecture-and-](https://www.culture24.org.uk/art/architecture-and-design/art507056-forensic-archaeologists-begin-to-excavate-glasgow-school-of-art-mackintosh-building)

[design/art507056-forensic-archaeologists-begin-to-excavate-glasgow-school-of-art-](https://www.culture24.org.uk/art/architecture-and-design/art507056-forensic-archaeologists-begin-to-excavate-glasgow-school-of-art-mackintosh-building)

[mackintosh-building](https://www.culture24.org.uk/art/architecture-and-design/art507056-forensic-archaeologists-begin-to-excavate-glasgow-school-of-art-mackintosh-building) Lastet: 02.06.20

Miller, Phil "Mackintosh library plan should be ditched, says expert", *The Herald*, 03.09.2014

<https://www.heraldscotland.com/news/13178013.mackintosh-library-plan-should-be-ditched-says-expert/>

Lastet: 02.06.20

Orbaşlı, Aylin, "World Heritage status can be a poisoned chalice for cities" i *The*

Conversation, 19.02.2015

<https://theconversation.com/world-heritage-status-can-be-a-poisoned-chalice-for-cities-37784>

Lastet: 02.06.20

Petzet, Michael. "Principles of Preservation", ICOMOS Open Archive (2004) s. 7-29

<https://openarchive.icomos.org/432/>

Lastet: 02.06.20

Riksantikvaren "Verdensarvkomiteen"

<https://www.riksantikvaren.no/hvaer/verdensarv/verdensarvkomiteen/> Lastet: 21.05.20

Rygh, Bodil og Ketil Thu, "Terrassehagene får vi aldri tilbake", *Stavanger Aftenblad*,
17.01.18

<http://www.epages.dk/aftenbladet/36315/1/?gatoken=dXNlc19pZD0xOTc4NTY3JnVzZXJfaWRfdHlwZT1jdXN0b20%3D> Lastet: 02.06.20

Stavanger Aftenblad "Einar Hedén er død" 20.08.01

<https://www.aftenbladet.no/lokalt/i/a37nL/einar-heden-er-dd> Lastet: 02.06.20

UNESCO World Heritage Centre "The Criteria for Selection"

<https://whc.unesco.org/en/criteria/>

Lastet: 29.03.20

UNESCO World Heritage Centre "Historic Fortified City of Carcassonne"

<https://whc.unesco.org/en/list/345/>

Lastet: 02.06.20

Ørnulf , "Gamle Stavanger på Stra'en", *Stavanger Aftenblad*, 16.04.1960, s. 7 <http://www.epages.dk/aftenbladet/12404/7/?gatoken=dXNlc19pZD0xOTc4NTY3JnVzZXJfaWRfdHlwZT1jdXN0b20%3D> Lastet: 02.06.20